

RENEZÁNSZ, HUMANIZMUS

FOGALMI PROBLÉMÁK A *RENEZÁNSZ ÉVE* KIÁLLÍTÁSAIN¹

A MTA Művészettörténeti Kutató Intézete azért vállalkozott *A Reneszánsz Éve* kiállítási vállalkozások szaktudományi

hozadékanak első szemléljére – mondhatni: örömmel, de úgy is lehetne, hogy kötelességszerűen –, mert annak témája egyik régi, teljesítetlen feladatára vonatkozik. Ez a feladat a magyarországi művészettörténet szintézisének megszerkesztése. Noha elkészült részletei ma szükségképpen az újraírás szinte mindig jogos igényét keltik fel, az el nem készülték ugyanilyen módszerű elkészítése pedig általában kérdésessé vált, sőt – paradox módon – még a revíziója is felmerült. Én a feladatot változatlanul feladatnak tartom, a szintézist valamilyen formájában szükségesnek, s mivel most nem erről kell beszélnünk – tekintve, hogy szerencsére ez nem az akadémiai intézetek közhasznúságáról szóló fórum –, megelégszem egyetlen érvel, tudniillik azzal, hogy revideálni csak azt lehet, amit egyszer már publikáltak. Ezért elvileg helyesek, formálisan céljukat tévesztettek a hivatkozások más, rendszerint menthetetlenül elavult, egyetemes vagy nemzeti művészettörténeti szintézisek sorsára, mert a lényeges különbség az, hogy azok léteznek. Nálunk ezt a szintézist ideiglenesnek, tájékoztatónak vagy tankönyvnek szánt kisebb összefoglalások helyettesítik, ilyen volt már az 1956–60-as kétkötetes,² illet adott ki az intézetünk is egy kötetben 1983-ban,³ s kettőben

MAROSI ERNŐ

2001–2002-ben.⁴ A minket itt foglalkoztató korszakot 1983-ban még

belső munkatársunk tekintette át, a 2001-es kötetben már külső segítségre szorultunk. Meg kell mondani, hogy Mikó Árpád mint segédcsoport közreműködése mind a vállalkozás, mind a magyar tudományosság nagy nyereségének bizonyult, amely nem lebecsülendő mérce az idej – hangsúlyoznám, hogy eredetileg: Mátyás-jubileumi év, amely a gondviselés kifürkészhetetlen akaratából nyerte *A reneszánsz éve* elnevezést – eredmények áttekintéséhez is.

Joggal vethető szememre a nézőpontomban kétségtelenül megnyilvánuló perszeveráció – szigorúbb diagnosztika szemében egyenesen fixáció –, amely talán a hamusóben eltemetett közmondásos pompeji őrző-védő, avagy a háromig számolást már a szénakazalban befejező dadogós ejtőernyős tragikomikus attitűdjéhez fogható. Csak az eredeti pozíció felidézése érdekében emlékeztetek arra, hogy a magyarországi művészettörténet eredeti koncepciója szerint a mostani emlékév több vállalkozásában is felidézett uralkodási időszak – 1458–1490 – periodizációs terminusként nem szerepelt. Ez ugyanis alapvetően a biografikus perspektívához tartozik, (élet)történeti, nem történelmi. Ha már szóba került: vajon tudatosult-e viszont az, hogy Mátyás halálának éve feltűnően közelről, de alulról szomszédos az egyik lehetséges újkor-jelző dátummal, Amerika felfedezésével? A szintézis régen, még a hetvenes évek elején kidolgozott vázlatának értelmében korszak- és kötetthárta 1470 tájával vontunk. Az 1300–1470 közötti, lényegében a gótikának szánt kötet – immár bizony hűz éve – meg is jelent,⁵ ellentétben a harmadiknak gondolt következővel,⁶ amelynek tárgya kezdettől a középkor végi, kora újkori kulturális sokféleség, szinte mindvégig, a barokk kötetrel érintkező 1600 vagy 1630 körüli határig a pluralizmus vagy a szinkretizmus lett volna, kezdetben főleg az egyaránt – s nemcsak egyikük esetében – modern jelenségként és progresszióként felfogott késő gótika és reneszánsz között.⁷ Kétségtelen, hogy ez markáns – és ma már kifogásolható, de talán nem sajnálandó – stílustörténeti álláspont volt, a kézikönyv egészére jellemző, erős művészetszociológiai töltéssel, s akkor nagyon aktuális, az egymással párhuzamosan fellépő irányzatok iránti toleranciát hangsúlyozó szempontokkal. Csak azóta tudatosult – akkoriban emlékezetem szerint a szó sem hangzott el, nemhogy definíciók –, hogy az 1470 és 1600 közötti periódusban húzódik a középkor és az újkor

1 ■ Referátum a 2008. november 11–12-én, a MTA Művészettörténeti Kutató Intézet által rendezett *A reneszánsz Magyarországon – a jubileumi év rendezvényeinek hozzájárulása a magyarországi művészettörténethez* című konferencián. A konferencia anyaga önálló kötetben fog megjelenni az intézet kiadásában.

2 ■ *A magyarországi művészet története*. Szerk. Fülep Lajos, I. *A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig*. Szerk. Dercsényi Dezső. Képzőművészeti Alap, Bp., 1956.; II: *Magyar művészet 1800–1945*. Szerk. Zádor Anna, Képzőművészeti Alap, Bp., 1960.

3 ■ *A művészet története Magyarországon. A honfoglalástól napjainkig*. Szerk. Aradi Nóra. Gondolat, Bp., 1983.

4 ■ Galavics Géza – Marosi Ernő – Mikó Árpád – Wehli Tünde: *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig [sic]*. Corvina, Bp., 2001.; Beke László – Gábor Eszter – Práknalvi Endre – Sisa József – Szabó Júlia: *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*. Corvina, Bp., 2002.

5 ■ *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Akadémiai, Bp., 1987.

6 ■ Radocsay Dénes: *Késő gótika, reneszánsz (szinopszis)*. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport Tájékoztatója. I. (kézirati gyanánt), Budapest 1972. 37–46. old.

7 ■ Vö. Galavics Géza: *Későreneszánsz és korabarakok* (Jegyzetek a 17. század első felének hazai művészetéhez). In: Aradi Nóra (szerk.): *Művészettörténet – tudománytörténet*. Akadémiai, Bp., 1973. 41–90. old.

határa is. A sok lehetséges elhatárolás közül elegendő manapság a művészettörténetben legnevezetesebb és legtöbbet vitatott koncepciót idéznem: Beltingét, „a kép korszaka” és „a művészet korszaka” közti váltásról, amelynek megfigyelésére a jelen évi kiállítások is alkalmat adtak volna. Ezzel a feltételes móddal az első kritikai megjegyzést kívánom hangsúlyozni.

Ez a *volna* azonban csak akkor jogos, ha tényleg igazam lenne abban, hogy a jelenkori képtörténet vagy képelmélet szempontjából döntő, a reformációval, illetve a reformáció permanens reformjai során megvalósuló változások hazai nyomon követése valóban elégtelennek bizonyulna. Ezt *per definitionem* leginkább a Nemzeti Galériának a késő reneszánsz művészetet nagyvonalúan a XVI–XVII. századra datáló vállalkozásán lehetne számon kérni – ha az ilyen kifogásokra kétségtelenül feljogosító katalógus mellett e sorok írásának pillanatában már a tanulmánykötet is rendelkezésre állna. A probléma explicit tárgyalása mint az összegyűjtött anyag egyik interpretációja ugyanis attól várható, s – szerzői szívességéből – van is tudomásom arról, hogy Galavics Géának e kötetben megjelenő tanulmánya fontos, ilyen irányú szempontokat vet fel.⁸ (Erről azonban az ő előadását hallgattuk meg az ülésszak délutánján.) A másik, anyagában részben ugyanazt a korszakot és jelenségcsoportot fedő kiállítás, a Néprajzi Múzeumé pedig csak három nap múlva, november 14-én fog megnyitni. Ennek kapcsán említendő, hogy ma a késő reneszánsz témakörét illető legfontosabb újdonság az erdélyi reneszánsz, az ún. „virágos reneszánsz” új értékelése és történeti magyarázata. Sok tekintetben tehát egyelőre óvatosságra van szükség, ebből a szempontból a november 11-én kezdődő vitaulésünk talán elsietett is volt. Alighanem még kilókkal fog növekedni a kiállítási vállalkozások primer irodalma is, nem is említve a felszínre hozott hatalmas anyag várható hatását a további kutatásra. Éppen ebből a szempontból azonban a mostani áttekintés talán segíthet is. Szerintem ebben áll a legfontosabb funkciója.

Mindenesetre hangsúlyozni szeretném, hogy csak múzeumi, kiállítási vállalkozásokra vonatkozik, s nem lehet tekintettel a számos tudományos ülészakra, amelyeknek szöveganyaga persze még legjobb esetben is csak a begyűjtés és szerkesztés állapotában van. Számukat és érdemüket csak a Jóisten tudja. Annyi azonban máris jól látszik, hogy végtelen sokaságuk véges számú szerző intenzív munkájának köszönhető, akik éppoly lázasan tevékenykedtek, amilyen szorgalom jeleit árulják el a katalógusok szerzőinek név- és monogramlistái is. Mintegy tucatnyi kiállítást és hozzájuk tartozó publikációt tekintettem át. Legalább ugyanennyi az itt elhanyagoltaknak a száma. Ahogyan a figyelembe vettek között is vannak nemcsak nagyon izgalmasak, hanem érdektelenek is, ugyanúgy az elhanyagoltak között is lehetnek olyanok, amelyek nem ezt érdemelnék.

Mindjárt az elején érdemes kijelenteni, hogy találtam két olyan kiállítást, amely világosan megfogalma-

zott kérdésre világos választ adott. Érzésem szerint ilyen volt az Országos Széchényi Könyvtár *Vitéz János*-kiállítása, s ilyen az Iparművészeti Múzeumban rendezett, *Beatrix hozománya* című. Utóbbi szől egy több más helyen is érintett hazai leletgyűjtésről is, ami óhatatlanul felveti a kiállítási vállalkozások redundanciájának problémáját – minél inkább teljességre törekedtek, annál inkább. Nem szokatlan a legkedveltebb – és nem minden esetben kimondottan strapatűró – műalkotások turnészerű igénybevétele a különböző kiállításokon. Szerencsés esetben ezt eltérő interpretációjuk indokolta – ami nyereség –, s nem pusztán dekoratív jelenlétük kívánalma. Szempontunkból ugyanis a kiállítás tudományos műfaj, s a következőkben egyedül ilyen irányú érdemekre lennének tekintettel, installációjukat még abból a szempontból sem méltatva figyelemre, vajon ilyen érdemeken alapulnak-e. Ezzel méltányosak szeretnénk lenni a véleményünk szerint indokolatlan, de múló kilengések iránt.

Végül is a schallaburgi, majd budapesti Mátyás-kiállítás, a maguk különbözőségében is, mennyire nagy élmény volt annak idején! De erre csak kevesen emlékeznek, s az maradt belőlük, amit az osztrák katalógus meg Balogh Jolán előbbi és későbbi művei tartalmaznak.⁹ Vannak persze érthetetlen hiányok is. Egyik a nevezetes fehér márvány Mátyás–Beatrix reliefpár, amelynek bizony megmaradt a dekoratív rendeltetés olyan kontextusban, amely nem adott

8 ■ Időközben megjelent: Festők és metszetelőképek a késő reneszánsz Magyarországon. In: Mikó Árpád (szerk.): *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Art Boks – Pauker Nyomda – MNG, Bp., 2008. II. köt. 55–85. old.

9 ■ *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*. Kiáll. kat. Schloß Schallaburg, Wien, 1982. Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. I–II. Akadémiai, Bp., 1966, illetve Balogh, Jolán: *Die Anfänge der Renaissance in Ungarn*. Forschungen und Berichte des Kunsthistorischen Instituts der Universität Graz 4, Graz, 197.5; Balogh Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Magvető, Bp., 1985.

10 ■ Nagy, Zoltán: Antonio del Pollaiuolo: il piedistallo del Calvario di Mattia Corvino. *Acta Historiae Artium*, 33 (1987–88), 3–104. old.

11 ■ Verspohl, Franz-Joachim: „Munus spirituale – signum vivifice crucis”. Sínchretistische Elemente des Matthias-Kreuzes in Esztergom. *Acta Historiae Artium*, 33 (1987–88), 105–130. old.; Kovács, Éva: *L'âge d'or de l'orfèvrerie parisienne au temps des princes de Valois*. Faton–Balassi, Dijon–Bp., 2004.

12 ■ Percy Ernst Schramm: *Kaiser, Rom und Renovatio*. (Studien der Bibliothek Warburg.) B. G. Teubner, Leipzig, 1929.; Erwin Panofsky: *Renaissance and Resuscitations in Western Art*. Almqvist and Wiksells, Stockholm, 1960.

13 ■ Szabados László: *Reneszánsz az utókor számára*. *Magyar Tudomány*, 2008. 9. szám, 1038. old.

14 ■ Meghívó a *Reneszánsz utak – virtuális találkozások* kiállítás 2008. november 7-i megnyitójára.

15 ■ *Reneszánsz a fáraók Egyiptomában*. Szépművészeti Múzeum.

16 ■ *Reneszánsz, magyar reneszánsz, magyarországi reneszánsz*. Részletek egy stíluskorszak kutatásának történetéből. In: Mikó Árpád (szerk.): *Mátyás király öröksége*. II. köt., 115–146. old.

17 ■ Franz Kugler: *Handbuch der Geschichte der Malerei*. Duncker und Humblot, Berlin, 1837–1847.; *Handbuch der Kunstgeschichte*. Ebner und Seubert, Stuttgart, 1842.; *Geschichte der Baukunst*. Ebner und Seubert, Stuttgart, 1856–1859.

alkalmat sem ikonográfiai, sem reprezentatív, sem stílusos és aktuális attribúciós jelentőségének a kibontására. Érdeemes lenne megkérdezni: tulajdonképpen melyik magyar múzeumba valók a sok közül, ahol már voltak? Ha a Szépművészeti Múzeumban lenne kiállítása a régi szobrászati gyűjteménynek, nyilván nem mondana le a ma egyre egyöntetűbben Giovanni Dalmatának attribuíált főműről, viszont ez esetben lehetne vitatni, vajon idegen művész magyarországi művéről, vagy egy végső soron magyar birtokos munkájáról beszéljünk-e. – Ennyit a szétaprózottságról, amelynek persze a kiállítások és publikációk gazdag, nem feltétlenül örvendetes kínálata is egyik következménye! A másik nevezetes hiány a Mátyás-Kálváriáé. Ezt állapota érthetővé teszi, az oka közismert, ám nem helyeselhető, viszont a szétágazó értelmezései között valamilyen közvetítés kísérletének a kerülete gyengeség és hanyagság jele. Mintha könnyebb lett volna csak a néhai Nagy Zoltán örökségéből¹⁰ is kisebb fontosságú morzsákat felcsipegetni! De ha az 1465-ös évnek Mátyás idén felidézett históriája szempontjából tulajdonítunk valamilyen jelentőséget, s a nemrég ereklje-translatióban részesített Janus szerepe tényleg érdekel bennünket, a Kovács Éva – Franz-Joachim Verspohl vita¹¹ akárcsak regisztráló említése sem maradhatott volna el!

Végképp nem tartozik ránk a „reneszánsz” és „humanizmus” – szavak, inkább, mint fogalmak – végletes és káros trivializálása az év marketingjében. Valószínűleg egy egész generációt sikerült meggyőzni arról, hogy reneszánsz minden sok- (minimum két-) oldalú ember, aki felelősségteljes munkája mellett szeret enni-inni stb., többféle meggyőződést is képes ápolni magában, esetleg mérget kever; s már humanista, aki vesz *Fedél nélkül*, és egy százalékot felajánl valamilyik állatmenhely számára. A trivializálódás azonban elérte a múzeumi szférát is. Természettudós testvéreink – Percy Ernst Schramm és Erwin Panofsky¹² tanulmányozásának feltételezhető emulasztása következtében – aligha gondoltak bele, milyen mély örvények fölé tévedtek az „Örök reneszánsz” cím választásával, s hozzá a tárgyyszerűen nagyon indokolt, „a technika örök megújulása” cím helyett „a megújulás technikája” alcímmel. Ez persze azt a lapos elképzelést takarja, mintha minden megújulás csak merészség és akarat kérdése lenne – amire az ünnepi év propagandája persze buzdít. Ugyancsak természettudós tolla alól – vagy komputeréből – szaladt ki az először a *Magyar Tudomány* tematikus számában olvasható „reneszánsz” szójáték,¹³ amelyet azóta sajnos a Petőfi Irodalmi Múzeum könnyelmű filozofái is átvettek.¹⁴ Az állítólagos sokoldalúság mítoszától eltekintve persze nagyon fontos kérdés, mennyiben reneszánsz jelenség az újkori technikai-tudományos forradalom. Ugyanebbe a körbe tartozik, hogy a Szépművészeti Múzeum egyiptológusai sem akarva kimaradni az év eseményeiből, még a fáraók reneszánszáról is megkockáztattak egy kiállítást – persze a szombathelyi Iseum új rekonstrukciójának marketingizú bemutatójától kisérvé.¹⁵

A felettebb trendy és jópofa verbális marketingtől – és ennek még inkább elborzasztó vizuális megfelelőitől – eltekintve, az itt elemzett kiállítások fogalmi hozadéka nagyon szegényesnek mondható, s ezen kívül még tisztázatlannak és elavultnak is. Ebből ered a reneszánsz alapvetően morális értelmezése, afféle szellemi *body building*ként. Ami persze a fogalom historikumának tökéletes mellőzését is jelenti. Ezt a hiányt – legalábbis a reneszánsz magyar kutatástörténetének vonatkozásában – időközben pompásan és bőkezűen pótolta Mikó Árpád nagy tudománytörténeti tanulmánya a Nemzeti Galéria katalógusának tanulmánykötetében.¹⁶ Többnyire azonban még azt a gyanút sem igen vetik fel a publikációk, hogy a kérdéses olasz hölgyek és urak aligha franciául neveztek meg a maguk ízlését, ha ugyan volt erre igényük. Nem véletlen, hogy az újabb nemzetközi szakirodalomban egyre inkább teret nyer az *all'antica* terminus – nyilván megkülönböztetésül a nem ilyen mintaképeken alapuló reneszánsztól.

A reneszánsz modern fogalomtörténete alapvetően a historiográfián alapul. Mindenekelőtt Wallace K. Ferguson 1948-ban megjelent munkája, a *The Renaissance in Historical Thought* ismeretében elkerülhetetlen, hogy elutasítsuk a franciául mondott *renaissance* fogalom (és olasz megfelelője, a *rinascimento*) közvetlen levezetését a Petrarca és követői óta emlegetett *rinascitából*. Ferguson bebizonyította, hogy a XIX. századi „reneszánsz” fogalom megalkotásában nagy szerepe volt a felvilágosodás, mindenekelőtt Voltaire hagyományának, s azt is, hogy Burckhardt művelődéstörténeti módszerének közvetlen előzményeként milyen fontos szerepet játszott Michelet *Franciaország-története* című művének 1855-ös VII., reneszánsz-kötete. Ezek egyúttal a terminus használatának elterjedése szempontjából is a legfontosabb momentumok. Mivel az antikvitás újjáéledésének folyamatát egészen 1800 tájáig, az addig megvetett középkor újjáértékelésének kezdetéig egységes, töretlen hagyománynak, „a szépművészetek újjászületése” processzusának tekintették, sajtószerepe mindenekelőtt Jacob Burckhardt *Az olasz reneszánsz műveltsége* című, 1860-as könyvében nyert végleges kifejtést.

Adolf Philippi 1912-ben Lipcsében kiadott, *Der Begriff der Renaissance. Daten zu seiner Geschichte* című könyve Ferguson mára feledésbe ment, mert meghaladott korai előzményei közé tartozik. Már Philippi kimutatta, hogy Franz Kugler nevezetes és Magyarországon is sűrűn olvasott művészettörténeti kézikönyvének köteteiben¹⁷ eredetileg nem szerepel a reneszánsz kifejezés, s az – eltekintve időnkénti használatától – csak 1855-ben, Burckhardt *Ciceronéjának* megjelenése után válik közkeletűvé. Burckhardt lesz majd az, aki Kugler *kézikönyvének* új kiadása számára elkészíti a reneszánsz építészet nagy szintetikus monográfiáját, a Kugler által írott gótikus építésztörténeti kézikönyv folytatásaként írott, *Az itáliai reneszánsz története* című munkát, amely a művelődéstörténetnél később, 1867-ben jelent meg.¹⁸ Központi fogalma a magyarra

nehezen (körülbelül építő szellemnek – másik, ma közkeletű idegen szóval: mentalitásnak) fordítható német *Baugesinnung*, annak a művészettörténet-írásban korán tudatosult felismerésnek a jelölésére, hogy a művészet nem csak és nem elsősorban az építészeti vagy az ábrázoló művészeti formák mechanikus tökéletesedésének, önfejlődésének eredménye, mert bennük emberi szándékok jutnak érvényre, akarat nyilvánul meg. Burckhardt itt először hozta szóba azt, amit egy nemzedékkel később, Alois Riegl *Kunstwollen*nek nevezett. Ez az „építő szellem” az a történelmi tényező, amely az 1860-as nagy műben részletesen tárgyalt *egyéniség* kategóriájának felel meg. Ebből ered a reneszánsz építészet történelmi helyének másfajta megközelítése is az építészetet tárgyaló munkában. Míg a kultúrtörténeti mű az itáliai reneszánszot önmagában tárgyalta, az utóbbi egy egyetemes építészettörténetbe illeszkedett, s ennek megfelelően arra hívta fel a figyelmet, hogy a gótikus építészet organikus rendszerével szemben a reneszánsz térstílus jellegzetes hatástényezője a szubjektív élmény. Burckhardt így elsőként alkotott általános kategóriákat a művészeti stílusok alapformáira (organikus, illetve térstílusok). Az itáliai reneszánsz története után Burckhardt életében több nagy szintézist nem publikált, munkássága a baseli egyetemen tartott előadásaira és nagy kéziratok kidolgozására szorítkozott. A halála után hagyatékából kiadott *Adalékok az itáliai művészettörténethez* (1898)¹⁹ azt mutatja, hogy éppen a művészi szándékok foglalkoztatták: a megrendelők és a művészek közötti egyetértésben létrejött műfajok, műtípusok és ezeknek funkciói. Ez a történet azonban már Burckhardtnak a historizmushoz való viszonyát érinti, a hasznáról és hátrányáról szóló nietzschei kérdésfeltevéstől nem függetlenül.

Ezt a dilemmát a magyar művészettörténet-írás nyilvánvalóan a mai napig nem osztotta. A magyar történelmi tudatban újjászületésről kezdetben nincs szó. Mátyás alakja csak később vált olyan példává, amelyhez vissza kell térni; a XVIII. és különösen a XIX. században már mindenfelé erről van szó, különösen a reformkorban, amely a maga törekvéseinek mintaképét ünnepelte Mátyásban. Ha valamivel, kezdetben az olasz *risorgimento*val állítható párhuzamba a magyar történelmi felfogás. Nincs szó persze, reneszánszról sem, amely úgy került ez év ünnepségeinek középpontjába, mintha a Duna jegén lezajlott népszavazás kultúrpolitikai döntés lett volna az újkori műveltség mellett. Inkább tekintették megválasztását a középkori állam történetébe illeszkedő eseménynek, s jellemezték kora művészetét gótikusnak. Burckhardt híres és korszakalkotó művelődéstörténeti könyve 1860-ban, abban a tudománytörténeti pillanatban jelent meg, amikor mintegy kapóra jött ahhoz, hogy az addig a nemzeti függetlenség, a szabad királyválasztásban a rendek által élvezett függetlenség s a reformokra való készség történelmi mintaképeként felfogott Hunyadi-kor helyébe Mátyás király kora műveltségének kidolgozott képét

állítsák. A rendi szabadságjogok és a nemzeti büszkeség romantikus hőskultusza helyébe Burckhardtnak a polgári ideálok és erkölcsiség szellemében felépített kultúraeszménye – s nem utolsósorban „az állam mint műalkotás” tézise – lépett abban a kiegyezés utáni korszakban, amely a Mátyás-kori reneszánszot vallotta eszményképének. Ekkor alakul ki a „reneszánsz uralkodó” kultusza, amely sokáig, egészen a pompás és felülmúlhatatlan schallaburgi rekonstrukcióig döntően meghatározza a benne megtestesülő nemzeti vágyképet, együtt a hozzá kapcsolódó prioritásigényekkel. Jogos tehát a kérdés, miben és mely pontokon léptek túl a 2008-as év kiállításai ezen a fokon.

A jelenkori magyar művészettörténet-írásban is – ebben általános nemzetközi trendnek megfelelően – jelentős tendencia a historiográfiának mint a tudományok önreflexiójának művelése. Ilyen irányba tett lépésekre aránylag kevésbé alkalmasak a hagyományosan reprezentatív kiállítások. Ezért igen hasznos a Budapesti Történelmi Múzeumnak a régi pop-revű „István, a király” fordulatát címadásával még mindig követő kiállítása után nem sokkal, sok jópofaság közepette az érem másik oldalát is felvillantó, a Mátyás-kultusszal foglalkozó vállalkozása. Nem kisebb a jelentősége a Fővárosi Levéltárban rendezett, a neoreneszánsz magyarországi történetével foglalkozó kiállításnak. Ezt mindenekelőtt az az összefüggés magyarázza, hogy a Burckhardt által elterjesztett reneszánsz-fogalom előzményei a historizmus építészeti gyakorlatába vezetnek. Franciaországban 1830 után, Lajos Fülöp polgárkirálysága idején alakult ki a gótikus épületek mellett annak a stílusnak a követése, amelyet főleg a XVI. századi műemlékek – különösen a Loire-menti kastélyok – képviseltek. Ezt a stílusfajtát nevezték *renaissance*-nak, s ennek ismeretével terjedt el a szó is a német tudományos nyelvben. Gottfried Sempernek ebben nagy része volt. A közelmúlt Semper-kutatása tisztázta az ő és Párizsban működő tanítómestere, Franz Christian Gau szerepét a fogalom németországi – kezdetben drezdai központú – meghonosításában. Örömmel jelenthetem, hogy a Sempermonográfus Henrik Karge professzornak e témáról alapvető tanulmánya van sajtó alatt az *Acta Historiae Artium* ez évi kötetében, abban a budapesti és berlini

18 ■ Jacob Burckhardt: *Geschichte der Renaissance*. Berlin, 1867.

19 ■ Jacob Burckhardt: *Beiträge zur Kunstgeschichte von Italien*. Lendorff, Basel, 1898.

20 ■ Papp Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515*. Balassi, Bp., 2005.

21 ■ Utalt rájuk Robert Suckale: Mátyás késő gótikus műpártolásának közép-európai kapcsolatai. *Hunyadi Mátyás, a király*. Hagomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. A Budapesti Történelmi Múzeum kiállítása a reneszánsz év alkalmából, 109. old. a kassai főoltár feltételezett udvari jellegének kritériumait keresve.

22 ■ Michael Baxandall: *Painting and Experience in Fifteenth Century Italy. A Primer in the Social History of Pictorial Style*. Oxford University Press, Oxford – London – New York, 1972. 109–151. old., magyarul: *Reneszánsz szemlélet – reneszánsz festészet*. Corvina, Bp., 1986, 118–161. old.

historizmus összehasonlító módszerű tárgyalását célzó konferenciaközleményben, amelynek szerzői és anyaga nagyrészt azonosak a reneszánsz historizmusról szóló kiállításával.

Más kérdés az, amely a reneszánsz mint művelődéstörténeti, majd stílustörténeti fogalom egységére vonatkozik. Egyáltalán, ez indokolja, hogy Mátyás korát a reneszánsz periódusaként ünnepeljük, természetesen nem elsősorban burckhardti értelemben, hanem „a reneszánsz emberről” szóló s a hozzá fűződő szellemi-történeti elképzeléseknek megfelelően. Ebben a tekintetben a korábbi, egyvágányú, a reneszánsz kezdetéről, majd diadaláról szóló összképet mára már modernebb elgondolás, az itáliai reneszánsz kultúra és a nem hanyatlónak-haldoklónak, hanem a jelenkori művészettörténeti kutatásban nem kevésbé modernnek és progresszívnek tekintett késő gótika egyaránt jelentősnek elismert kettőssége helyettesíti. Ennek a kétirányú jelentőségnek a bemutatása volt a Vármúzeum kiállításának célkitűzése, meglehetősen sikerrel, annak ellenére, hogy a *Hagyomány és megújulás a királyi udvarban* alcím elleplezi, bagatellizálja az 1470 táján feltűnő, késő gótikus jelenségek éppen nem hagyományos, hanem innovatív jellegét. Az utóbbi idő művészettörténeti kutatásának legjelentősebb eredményei a XV. századi németalföldi realizmus közép-európai befogadásának történetére vonatkoznak, ebben megtalálva Magyarország helyét is. A közkeletűvé vált, korszakalkotó művészi vívmányokat jelző nevek: Nikolaus Gerhaerts van Leiden vagy a bécsi Schottentift mestere, a nürnbergi Hans Pleydenwurff. Ezeknek az alkotásoknak kiállításán, az *all'antica* stílus emlékeivel együtt való meggyőző bemutatása bizony éppolyan nehéz, mint annak a késő gótikus építészetnek a szemléltetése, amelynek töredékeit lehetetlen megszólaltatni olyan szövegek támasza nélkül, amilyen Papp Szilárdnak e témában megjelentetett monográfiája.²⁰ Ugyanakkor metodikai problémák is vannak, amelyeket a konferencián Endrődi Gábor mutatott be, s ezek az udvari művészet fogalmára vonatkoznak, egyebek között arra is, vajon a kor művészeti produkciójának nagy részét *in situ* őrző városok művészete egybeesik-e az udvari művészet szférájával.

A megoldatlan problémák egy részét – a teljesség igénye nélkül, s nem is szemrehányásként – fel kell itt emlegetni. A művészettörténet egyik, ma leginkább pragmatikus nemtörődomséggel kezelt hagyománya a késő gótika és a reneszánsz határkérdése, azon belül is különösen a németalföldi reneszánsz kezdetének problémája – természetesen a romanizmus jelensége előtt. Mindenképpen a reneszánsz-fogalom kiszélesítéséről van szó, amelynek egykori megoldásjavaslatai, a Schmarsow-iskola hagyatékához tartozó német *Sondergotik*-elgondolás, illetve Courajod egykorú, a francia (illetve az egyedül a művészettörténet földrajzában létező „frankoflaman”) külön útról szóló elképzelései éppoly kevésbé használhatók, mint a reneszánsz egyszerű azonosítása a realizmus-

sal. Beszélhetünk azonban reneszánszról, nevezetesen éppen az antikvitás reneszánszáról az internacionális gótika művészetében, így az 1400 körüli francia udvarok emlékei között, amelyek éppúgy különböznek az *all'antica* irányzat ideáljaitól, mint az internacionális gótika itáliai művei. Az utóbbi idő kutatásában fontos szerepet kaptak a burgundi udvari művészet, így Merész Károly korának reneszánsz törekvései²¹ – alapvetően késő gótikus vagy németalföldi stílusban. Azokat a szempontokat, amelyeket Burckhardt posztumusz munkája vetett fel, Aby Warburg dolgozta ki már az 1890-es évek elejétől közölt tanulmányaiban. Kimutatta, hogy – szemben a winckelmanni „nemes egyszerűség és csendes nagyság” eszményével – az antikvitás követése nemcsak az apollói nyugalmat, hanem a mozgalmasságot, a dionüszoszi vadás és a démoni erők felidézését is szolgálta. Ebben éppúgy a firenzei reneszánsznak a maga középkori környezetével való kölcsönhatását fedezte fel és láttatta, mint a firenzeieknek az északi, németalföldi realizmus vívmányai iránti korai lelkesedésében s a Hugo van der Goes Portinari-oltárához hasonlóan Firenzébe került északi művek nagy hatásában. Warburg nagy, személyesen átélt felfedezése a kulturális hagyományok szinkretisztikus együttélése. Magyarországon ugyanezeknek a művészeti jelenségeknek az egyidejű recepciójáról van szó.

Míg azonban az *all'antica* irányzat propagandájáról meglehetősen világos képünk van, szinte semmilyen forrásismerettel nem rendelkezünk a gótikus művészet recepciójának esetleg tudatos voltáról. A városokban ezek a művek úgy jelennek meg, mint kézművesek tradicionális munkái. Ugyanakkor Itáliában vannak jelei annak is, hogy elfogadásuknak kialakultak bizonyos modulusai. Ezek a heves és ortodox elvi elutasítással szemben általában a *convenientia* fogalomkörében találhatók meg, különösen a *grazia*, meg a *vezzoso* címszavak alatt. Aeneas Sylvius Piccolomini tudvaleg mint az áhítatossághoz illőt fogadta el a csarnoktemplomot, s a neoplatonikus akadémia körében ugyanilyen terminusokkal értékelték például Fra Angelico és Filippo Lippi festészetét, vagy Desiderio da Settignano szobrászatát.²² Mindennek a recepciójáról ma aligha lehet többet mondani, mint ami szembeötlő, ti. hogy ilyen modulusokat képviselő művek jelen voltak Mátyás udvari környezetében. Egészen sajátos módon, a *convenientia* vagy *decorum* kérdéskörének egyik híres alpművéből, amelyet a budapesti Philostratos-kódex tartalmaz, csak a szép címloldalak jelennek meg mindenütt, a humanista ekphraszisz egyik alpművéként ismert szöveget már nem is idézik. Itt kell megemlíteni, hogy „a Mediciek fénykorának” szentelt importált kiállítás a Szépművészeti Múzeumban úgy vonultatott fel vitathatatlan főműveket és fontos, egyébként Firenzén kívül úgyszólván soha nem látható művelődéstörténeti dokumentumokat – részben párhuzamosan más, korai Mátyás-témájú kiállításokkal –, hogy gyakorlatilag került minden érintkezést velük, pedig nem egy esetben anélkül is nyilvánvalóak

voltak a közös vonatkozások, hogy erre kifejezetten törekedtek volna. Megjegyzendő különben, hogy a Szépművészeti Múzeum kiállítása – például a fontos Masolino-mű vagy a Castagno-portré kiállításával – nyilván véletlenül, még a két évvel ezelőtti Zsigmond-kiállítást is emlékezetbe idézte. Éppen a neoplatonista művészetelmélet kategóriáinak kiváló példáit lehetett ott megtalálni. Szívesebben szólnék itt e vállalkozás kapcsán valamiféle *splendid isolation*ról, mint arról, ami valójában történt: egy nagyon középszerű és érzéket-

Kiállítási katalógusok

A MEDICIEK FÉNYKORA

Élet és művészet a reneszánsz Firenzében
Szerk. Monica Betti, Annamaria Giusti,
Tátrai Vilmos. A fordítást az eredetivel
egybevetette és átdolgozta Tátrai Vilmos.
Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2008.

CSILLAG A HOLLÓ ÁRNYÉKÁBAN

*Vitéz János és a humanizmus
kezdetei Magyarországon*
Szerk. Földesi Ferenc. Országos Széchényi
Könyvtár, Budapest, 2008.

BEATRIX HOZOMÁNYA

*Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király
udvara*
Szerk. Balla Gabriella.
Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2008.

HUNYADI MÁTYÁS, A KIRÁLY

*Hagyomány és megújulás a királyi udvarban
1458–1490*
Szerk. Farbaky Péter – Spekner Enikő –
Szende Katalin – Végh András.
Budapesti Történelmi Múzeum, Budapest,
2008.; *Matthias Corvinus, the King
Tradition and Renewal in the Hungarian
Royal Court 1458–1490*

len katalógus magyarításában érzésem szerint többre hivatott és önállóan az anyagot a hazai közönséghez bizonyára jobban közvetíteni képes, a szerzőknél bizonyára jobb művészettörténészek működtek közre.

A XV. század végi magyarországi művészetre vonatkozó ismereteink fent vázolt helyzetének a következménye, hogy igen gyakran eluralkodik egyfajta művelődéstörténelmi pauszrekonstrukció – és feledésbemenek a részletek, amelyek pedig a kiállítást egyedül indokolhatják. Ez az erőltettség, együtt az eleve elhatározott fejezetkategoróriák mindenáron való kitöltésével, a BTM Mátyás-kiállítását is jellemezte, azonban már a címadásban is meghatározza a Nemzeti Múzeum *Reneszánsz látványtárát*, egy nagyon érdekes és gondolatébresztő kiállítást, persze éppannyira a késő gótikáról, mint a reneszánszról. De végtére is, nem a késő gótika évét írjuk! A kiállítás legértékesebb

részét az építészeti töredékek, tagozatmaradványok és munkadarabok felvonultatása jelentette, együtt a különféle konstrukciók és tervezési módszerek szemléletes számítógépes dokumentációjával, amely persze a két stílusfajtaéhoz tartozó módszerek kontrasztját kiválóan és jó felkészültséggel jellemzi. Csak remélni lehet, hogy ezek egyszer egy katalógusban is megjelennek. Szokásomtól eltérően nagyon hasznosnak ítélem a makettek és az azokat megelevenítő számítógépes animációkat is – feltéve persze, hogy megmaradnak animációknak, ugyanis végképp nem kiáltanak beton után! Akkor ugyanis menthetetlenül unalmasak és irreálisan egyöntetűek lesznek, ami egyébként már a makettekben is látszik. Eltekintve attól, hogy a gótikus tervezés ilyen, látszólag kényszerítő elméleti alapokkal sajnos nem rendelkezik, ez a kiállítás a benne – igen helyesen – felsorakoztatott, illusztrált építészeti elméleti anyagával nem alkalmas az ún. *anastylisis* módszerének igazolására, hanem sokkal inkább arra, hogy bizonyítsa: klasszikus oszloprendek esetén is a rekonstruktor izlésmeghatározta döntésén múlik – így hipotetikus – formájuk. Az illusztrációs anyag Cesare Cesarinitól Vignoláig, Palladiótól Serlióig meghatározó részében cinquecentobeli, egy egyre elmélyedő érett és késő reneszánszbeli művészi kutatómunkának eredménye, s ezért nem magától értetődő magyarázata a XV. századi töredékeknek. Akkor ugyanis még nem lehet a XVI. századi oszloprend-könyveknek megfelelő szabályokkal (*regole*) számolni. Erdemes felidézni Wittkower finom megkülönböztetéseit a változatos és rugalmas reneszánsz építészet s a modulrendszer abszolút mérerendszerrel felváltó palládiánus klasszicizmus között,²³ ami bizony sokat levon az utóbbira alapozott rekonstruktori optimizmus hiteléből. Ez már részben a reneszánsz hazai és egyetemes periodizációjának feszültségére vonatkozik. Feltétlen értéke azonban a kiállításnak a művészi rekonstrukcióra vonatkozó része, amely számomra egyrészt azt bizonyítja, hogy veszendőbe ment kvalitást csak járulékos, eredeti kvalitással lehet pótolni és közvetíteni, másrészt azt, hogy a rekonstruktiiv fantázia többé-kevésbé mindig a metafizikus művészet és a szürrealizmus körében mozog. Tartozom azzal a megjegyzéssel, hogy ezzel a felszabadító élménnyel, a mai tudásunkat relativizáló belátással a realiztikus

23 ■ Rudolf Wittkower: *Architectural principles in the Age of Humanism*. The Warburg Institute, London 1949., magyarul: *A humanizmus korának építészeti elvei*. Gondolat, Bp., 1986. 151–160. old.: „Szakítás a harmonikus arány törvényével az építészetben” fejezet.

24 ■ *Magyar Művelődéstörténeli Lexikon, középkor és korai újkor*. Főszerk. Kőszeghy Péter, IV. Balassi, Bp., 2005. *sub voce*, 191–220. old. (Jankovits László, Kőszeghy Péter, Kulcsár Péter, Sajó Tamás).

25 ■ Paul Oskar Kristeller: *The Classics and Renaissance Thought*. Harvard University Press, Cambridge, 1955., magyarul: *Szemleli áramlatok a reneszánszban*. Magvető, Bp., 1979.

26 ■ Lynn Thorndike: *A History of Magic and Experimental Science*. Columbia University Press, New York, 1923.

27 ■ Simonyi Károly: *A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig*. Gondolat, Bp., 1998⁴.

totalrekonstrukciót didaktikusan előadó kiállítások általában nem szolgáltak. Talán többet kellene bízni König Frigyesre, mint az egyes kiállítóhelyek kedvelt belsőépítészeire?

Túl sokat, mégis keveset időztem az év sloganjeként választott reneszánsz fogalmánál, ideje néhány szót szólni a humanizmusról is, amellyel hol mint triviális erkölcsi követelménnyel találkozhattunk, mégpedig ugyancsak kortalanul, hol pedig egyszerűen a reneszánsz szonimájaként. A katalógusok általában nem mondanak le valamely humanizmus-kutató közreműködéséről, általában irodalmi művek vagy kortárs szereplők jelentőségének megvilágítása érdekében. Kiváló és iskolászerű irodalomtörténeti, könyvtári kutatásunk van, s ezért ezekben a kontribúciókban soha nem kell csalódnunk. Emlékeztetnem kell itt arra, hogy ezeknek a humanizmus-kutatásoknak s a filológiának köszönhető a mai művészettörténeti reneszánszkép kiszabadítása a szó szerint értett humanista ekphraszisznak és terminológiájának fogságából. Nem kisebb a humanizmus-kutatók érdeme a Corvinus-legenda, a humanista epigráfia és numizmatika, a Duna-parti nimfa, a gyulafehérvári Hunyadi-sír-émlék Szapolyai-féle állítása tisztázásában. Ami ma újdonság, annak többsége interdiszciplináris vívmány. Egy nem ide tartozó, de már lassan előrehaladó vállalkozásnak, a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*nak a humanizmus címszavát²⁴ érdemes felidézni annak bizonyítására, hogy a vigasztalan közkeletű humanizmusképpel szemben mennyire modern és árnyalt tudományos kép is hozzáférhető. Ez a címszó egy 1979 óta ugyancsak magyarul is olvasható klasszikus alapmunkán, Paul Oskar Kristeller áttekintésén²⁵ alapul. Felment a kérdés bővebb tárgyalásától az, hogy ennek a munkának alapelveit nagyon világosan követte az Országos Széchényi Könyvtár *Csillag a holló árnyékában* című kiállítása. Ennek a vállalkozásnak mintegy kiágazásaként állította ki az Egyetemi Könyvtár is a maga anyagát. Kézzelfoghatóan, szemmel érzékelhetően bebizonyította, hogy a Vitéz János nevéhez köthető kódexek nem nagy csoportja milyen jelentős művészi kvalitást is képvisel, olyant, amely határozott generációs kontrasztot alkot a Mátyás számára főleg a nyolcvanas években készült művekkel. A kiállítás legnagyobb értéke azonban – részben kényszerből, amelyből rendezői erényt kovácsoltak – az iskolázás és az írásbeliség általános feltételeinek bemutatása volt, s így a humanizmus művelődéstörténeti helyének határozott kijelölése, s annak demonstrálása, hogy a *studia humanitatis* alapvetően a trivium tárgyain alapul. Ez tette megkülönböztethetővé a humanizmust és a humanista mozgalmat annak reneszánsz ágától.

Ugyanez veti fel a reneszánsz természettudományos fogalmának azokat a kérdéseit is, amelyeket a Közlekedési Múzeumban rendezett, általános természettudományi kiállítás kapcsán lehet megfogalmazni – itt eltekintve a szempontunkból értelmezhetetlen állítólagos határtalanság elgondolásától. Ezzel szemben úgy gondolom, s erre vannak irodalmi példák is (mondjuk

Thorndike²⁶ vagy a magyar Simonyi Károly²⁷), hogy igenis lehetséges a tudományfejlődést valóságos történelmi keretek között, művelődéstörténeti korszakokat feltételezve tárgyalni. A kiállítás legfontosabb része kétségtelenül az illusztrált tudománytörténeti dokumentumanyag volt, sok reprodukcióval, s olykor, különösen az anatómia és orvostudomány esetében, értékes eredetikkel is. A legfontosabb módszertani probléma azonban éppen a triviumra alapozott humanizmus-fogalomhoz tartozik, s azt a kérdést veti fel,

MÁTYÁS KIRÁLY ÖRÖKSÉGE

Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)
Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária.
Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2008.
I. és II. *Tanulmányok, valamint The English Summary of Volumes. I–II.*

MÁTYÁS KIRÁLY

Magyarország a reneszánsz hajnalán
Szerk. Bibor Máté János.
ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, 2008.

NEORENESZÁNSZ ÉPÍTÉSZET BUDAPESTEN

Neo-Renaissance Architecture in Budapest
Szerk. Csáki Tamás – Hidvégi Violetta – Ritoók Pál.
Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2008.

LEGENDÁS LÉNYEK, VARÁZSLATOS VIRÁGOK – A KÖZKEDVELT RENESZÁNSZ;

Legendary beings, enchanting flowers – the Renaissance We All Know and Love
Szerk. Fejős Zoltán. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2008.

vajon megfér-e a reneszánsz-fogalom belül a középkori nominalizmus empirizmusa.

Ugyanez a kérdést azonban más jelenségekkel kapcsolatban is fel lehetne tenni. Az ún. északi realizmus művészetének eldöntetlen kérdéséről már volt szó. Vele kapcsolatban, hogy csak egyetlen nagy nevet említsek, Cusanus aligha mellőzhető. E tekintetben megint a Vitéz János-vállalkozás adott kiegyensúlyozott összképet a humanizmus nemzetközi összefüggéseiről. Ide tartoznának az ún. Dürer-kor, a „dunai iskola”, a *devotio moderna*, Erasmus és recepciója, a reformáció kérdései is (kis és jól befogadható anyagon demonstrálva a Petőfi Irodalmi Múzeum kamaraméretű új kiállításán), amelyek nyilvánvalóan nem férnek meg a *Mátyás király öröksége* címszó alatt. Talán csak ironikus szándék adta ezt a címet a Nemzeti Galéria igen nagy anyagot felvonultató és úttörő kiállításának – vagy talán valamilyen *captatio benevolentiae*, hiszen a meggyökeresedett magyar hagyomány éppen ebben az aspektusban szerette látni ennek a késői korszaknak

a művészetét? Az egyoldalú Mátyás-hagyományról alkotott kép lerombolásához éppen Mikó Árpád járult hozzá nagyon alapos érvekkel és elemzésekkel, nemegyszer felfedezésekkel is.

Itt azonban már véget kell vetnem az áttekintésnek, abban bízva, hogy a késő reneszánsz, amelyről a kiállítás és katalógusa szól, még külön is terítékre kerül. Mikó Árpád „gótika és barokk között” jelöli ki a reneszánsz helyét – szintűgy, ahogyan Petrarca-tól legalább Goetheig látták a középkor helyét. Ha

Kiállítások katalógus nélkül (vezetőkkel)

ÖRÖK RENESZÁNSZ – A MEGÚJULÁS
TECHNIKÁJA
Közlekedési Múzeum

MÁTYÁS KIRÁLY ÉS A RENESZÁNSZ
VISEGRÁDON
Mátyás király Múzeum, Visegrád

CORVIN TÜKÖR –
A KULTUSZ ÉVSZÁZADAI
Budapesti Történelmi Múzeum

RENEZÁNSZ LÁTVÁNYTÁR – VIRTUÁLIS
UTAZÁS A MÚLTBA
Magyar Nemzeti Múzeum

RENEZÁNSZ UTAK –
VIRTUÁLIS TALÁLKOZÁSOK
Petőfi Irodalmi Múzeum

ez a köztes helyzet csak a késő reneszánsznak lenne a helye, akkor jó sokáig kellene várni rá, körülbelül Buda 1541-es elestéig, majdnem addig, amikor Wölfflin már barokkról beszél. Ennyit a stílustörténeti alapfogalmak használhatóságáról. Csakhogy a késő reneszánsz is az! A legfontosabb kérdés, mikor volt a korai, mikor az érett reneszánsz (még mindig jobb a *Hochrenaissance!*). Sorolható-e Mátyás kora a korai reneszánszhoz (Vasari *maniera sicca*jának értelmében bizonyosan), s volt-e Magyarországon érett reneszánsz, s ha igen, hol? Más szóval: volt-e itt *grazia*? Az egyetlen lehetőség annak mérlegelése, vajon 1500 tájától nagyjából a mohácsi vészig a magyarországi művek Mátyás korának normáit követik-e, vagy pedig önálló orientációt. Ez a kérdéskör megjelent az esztergomi Bakócz-kápolna Balogh Jolán utáni irodalmában, jórészt döntetlen eredménnyel. Most, úgy látszik, a késő reneszánsz vált gyűjtőfogalommá. Nagy konglomerátum, amely sok egymással össze nem függő elemet egyesít, közöttük olyanoknak a folytatásait is (lásd: északi és itáliai elemek és variánsaik), amelyek már 1500 táján felismerhetők.

Csak egyetlen rövid megjegyzést szeretnék még tenni. A magam részéről nem értem a manierizmus elleni heves nyilatkozatot, amelynek kifejezett ideológiai kritikai jellege van. Méltányolom Ács Pál Hauser

Arnolddal szembeni indulatát,²⁸ csakhogy ez a kedves bumfordi öreg kompilátor nem volt vérgőzös kommunista, de nem a manierizmus eredeti gondolkodó teoretikusa sem. Nemcsak marxista körökben, hanem például Werner Hoffmannál is, előtte pedig a Dvořák utáni bécsi iskolában a manierizmus mindenekelőtt a modern művészet fejleményein alapuló recepciós kritériumként játszott fontos szerepet. Nem ők találták ki, hanem – pejoratív éllel – már Giovanni Pietro Bellori, aki igyekezett elválni a neoplatonista esztétikán is a port, az akadémia kompromisszumos ideatánának érdekében. Véleményem szerint a manierizmus a művészettörténetnek nélkülözhetetlen fogalma, s erről ismét a Szépművészeti Múzeum Medici-kiállítása győzhetett meg, amelyen a cinquecento udvari művészetének olyan facetái szerepeltek, amelyeket lehetetlen másként megkülönböztetni. S ezt a szférát a Nemzeti Galéria kiállításán is kiváló művek képviselték, amelyeknek udvari kvalitásait másként nehéz jellemezni. Megértem azt is, ha azt a Klaniczay Tibort éri a kritika, akinek nyomdokain egykor a művészettörténet-írás is haladt. A prozopozíció azonban nem a marxizmustól származik, hanem eredetileg a Walz-féle *wechselseitige Erhellung der Künste* abszolút stílustörténeti elgondolásból, amely a művészettörténeti fogalmak általános művészettudományi alkalmazását kereste. De megkérdőjelezhető, semmiképpen sem kötelező a *Kunstwissenschaft* (az eredeti német szónak talán mégis több értelme van) maga is. Az irodalomtörténet és a művészettörténet házassága nem Isten, hanem emberek műve, felbontható, ha nem működik. De meghatározott művészettörténeti jelenségek minősítéséhez érdemes ragaszkodni. Van ennek bizonyos általános aspektusa is: a manierizmus bizonyos vonásai, többek között a Ficino-kör – nem utolsósorban a Pseudo-Dionysiuson alapuló – neoplatonizmusát felújító elemei egyben a késő középkor hagyományaihoz is hidat alkotnak.²⁹ Ha valamit, ezt a feltevést üldöztem emlékeim szerint a leghevesebben a marxista esztétika! Még emlékszem a *Harc a burzsoá művészet és művészetelmélet ellen* című broszúrára.³⁰

Röviden summázva mondanivalómat: *A reneszánsz éve* kiállítási vállalkozásai igen sok nyersanyagot tárta fel, melynek interpretációjához igen kevés kulcsot szolgáltatott. Újat egyáltalán alig, s a régen meglévőket is csak itt-ott használták. Láthatóan nincs becsülete a tudománynak és az elvont rendszerezésnek, több az empiriának, legtöbb a látogató elbűvölésének a mai magyar múzeumban. Ennek belátása is lehet az év eredménye. □

29 ■ Erwin Panofsky: *Idea. Ein Beitrag zur Begriffsgeschichte der älteren Kunsttheorie*. [1924] Bruno Hessler, Berlin, 1993; *Idea. Adalékok a régebbi művészetelmélet fogalomtörténetéhez*. Corvina, Bp., 1998. 53–56. old.

30 ■ I. E. Grabar – V. Sz. Kemenov: *Harc a burzsoá művészet és művészetelmélet ellen*. Budapest, 1953.

28 ■ Ács Pál: A késő reneszánsz meglazult pillérei: sztocizmus és manierizmus az irodalomban. In: Mikó Árpád (szerk.): *Mátyás király öröksége*. I. köt., 36–50. old.

SZÖVEGEK, TÉNYEK, STRATÉGIÁK

A TÖRTÉNELEM ÉS FORRÁSAI

Széles körben elfogadott vélemény szerint az 1956-os forradalom ese-

ményeinek rekonstruálásához legjobban, sőt kizárólag a nyomozati és periratok használhatók, mondván, hogy „a tényeket illetően többnyire megbízhatóbbak” a visszaemlékezéseknél. E vélekedés egyrészt azon a feltételezésen alapul, hogy „sok vallomástevő őszintén beszélt, és állításuk pontosságának több esetben csak memóriájuk szabott határt”, másrészt azon, hogy a „nyomozó hatóságok először a valóság feltárására törekedtek, és csak a vádiratok és ítéletek megszővegezésekor, a tények ismeretében torzították el a vallomásokat”. (Még akkor is, ha a vallomástevők fizikai és pszichikai kényszer alatt álltak, és a vádlottak – „hol szándékosan, hol tévedésből” – eltértek a „tényektől”. Rádásul még a jegyzőkönyveket sem mindig pontosan vették fel.)¹

Az igazságszolgáltatás eleve úgy működik, hogy a rendőrség nyomoz, az ügyészség a beteryesztett bizonyítékok alapján vádat emel (vagy sem), majd a bíróság ugyancsak a bizonyítékok alapján ítéletet hoz. Ezek a bizonyítékok lehetnek ugyan tárgyiak is, ám döntő többségükben vallomások, az „igazság” megállapítása alapvetően e szövegek alapján történik. A történész helyzetét persze megkönnyíti, hogy maga is szavakkal dolgozik, ám felmerül a kérdés: ugyanaz-e a célja a történésznek, mint a vizsgálónak vagy a bírónak, ugyanolyan szemmel olvassa, szabad-e ugyanolyan szemmel olvasnia e dokumentumokat, mint ők? A kérdés az 1956 utáni megtorlás irataival kapcsolatban még élesebb: a forradalom (vagy felkelés, lázadás stb.), tehát hangsúlyozottan nem ellenforradalom) eseményeit kutató történész szempontjai lehetnek-e azonosak a forradalmat leverő (és ilyen értelemben

TAKÁCS TIBOR

ellenforradalminak nevezhető hatalom képviselőjének szempont-

jaival, ha egyszer teljesen eltérőek az indítékaik? (Már ha tényleg eltérőek.) Lehet-e minden további nélkül 1956 tényeinek tekinteni az 1957-ben (1958-ban stb.) „feltárt” tényeket? A válasz – azt hiszem – aligha kérdéses, ám a probléma súlya mindenképpen részletesebb kifejtést indokol. Ennek érdekében egyetlen személy ügyét mutatom be, aki ellen nemzetőr-parancsnoki tevékenysége miatt indult eljárás.

1956 1957-BEN: A VIZSGÁLAT

Faludi József rendőr százados, a Budapesti Rendőrfőkapitányság (BRFK) beosztottja, a Testnevelési Főiskola (TF) volt nemzetőrparancsnoka ellen 1957. március 2-án indult fegyelmi eljárás a forradalom alatti nemzetőr-parancsnoki tevékenysége, valamint a forradalom leverése után tett kormányellenes kijelentései miatt. Az eljárás keretében elsősorban a november 4-e után tett – állítólagos – kijelentéseit vizsgálták. Kollégája, Sárdi Károly százados szerint november 10–15. között Faludi kijelentette, hogy amíg Kádár János a miniszterelnök, nem hajlandó egyenruhát húzni.² Noha Sárdi szerint Faludi szavait többen is hallották, a nevezettek közül senki sem emlékezett az esetre, nem hallottak ilyen kijelentést tőle. (Ugyanakkor állítólag helytelenítette a nőtüntetés elfojtását és a területi munkástanácsok feloszlását.)³ Faludi József szerint Sárdi valóban kérdőre vonta, hogy miért nem hord egyenruhát, mire ő azt válaszolta, hogy a fegyverek összeszedésekor csak összepiszkolta volna, ám a Kádár-kormányra ezzel kapcsolatban semmilyen megjegyzést nem tett.⁴

A BRFK elnöki osztálya február 20-án – az akkor még meg sem hallgatott – Faludi József fegyelmi úton történő leszerelésére tett javaslatot,⁵ a fegyelmi alosztály március 23-án azonban kénytelen volt megállapítani, hogy az ellene felhozott vádak nem sikerült bizonyítani, s ezért javasolta a százados visszahelyezését a szolgálatba.⁶ Az eljárást le is zárták, ám a százados beosztást nem kapott, sőt a főkapitányság politikai nyomozó osztályának bejelentései nyomán állásából április 16-án ismételtelen felfüggesztették. Az újabb eljárás során nem hallgatták meg, annak eredményéről hivatalos formában nem is értesítették, csupán a létszámleépítés kapcsán közölték vele, hogy június 14-én fegyelmi úton elbocsátották.⁷ Az elbocsátás indoklása tényként fogadta el Sárdi állításait, emellett

1 ■ Eörsi László: Ferencváros 1956. A kerület fegyveres csoportjai. 1956-os Intézet, Bp., 1997. 16. old. Vö. uő: Corvinisták, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai. 1956-os Intézet, Bp., 2001. 19–20. old. és uő: Mítoszok helyett – 1956. Noran, Bp., 2003. 8. old.

2 ■ Allambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-143476. 31. Feljegyzés, 1957. jan. 7.; uo. 32. Sárdi Károly kihallgatási jegyzőkönyve (a továbbiakban: k. jkv.) 1957. febr. 6.

3 ■ Uo. 35. Gyarmati János tanúkihallgatási jegyzőkönyve (a továbbiakban: tk. jkv.) 1957. febr. 20.; uo. 43. Sándor Andor k. jkv. 1957. márc. 18.; uo. 41–42. Unti Jenő k. jkv. 1957. márc. 18.

4 ■ Uo. 44–46. Faludi József k. jkv. 1957. márc. 19.

5 ■ Uo. 33. Feljegyzés, 1957. febr. 20.

6 ■ Uo. 49. Jelentés, 1957. márc. 23.

7 ■ Uo. 63–64. Faludi József fellebbezése elbocsátása ellen, 1957. jún. 18.; uo. 61–62. Jelentés, 1957. aug. 14.

mint terhelő adatot megemlíti, hogy Faludi „kolos-torban nevelkedett” (ti. a gödöllői premontrei gimnáziumban tanult két évig), és hogy „nyugaton járt” (1945 elején zászlósként amerikai fogságba került, ahonnan 1945 októberében tért haza).⁸

A fegyelmi eljárással párhuzamosan a politikai rendőrségen is megindult a vizsgálat Faludi József ügyében, igaz, a vizsgálati munka azután gyorsult fel, hogy a Belügyminisztérium (BM) Politikai Nyomozó Főosztályának belső reakció elleni harccal foglalkozó osztálya (BM II/5.) 1957. október 19-én javaslatot tett Faludi preventív őrizetbe vételére.⁹ Október 22-én őrizetbe is vették, majd be akarták szervezni ügynöknek, ám ez nem sikerült, így november 5-én internálták, ügyét pedig átadták a Politikai Nyomozó Főosztály vizsgálati osztályának (BM II/8.).¹⁰ A nyomozást november 14-én, Faludi előzetes letartóztatásba helyezését másnap rendelték el.¹¹

Bár az előzetes letartóztatás elrendelésekor azt is megemlítették, hogy november 4-e után „izgató” kijelentéseket tett, itt már sokkal inkább a nemzetőr-parancsnoki tevékenysége után kutattak. A TF személyzeti osztályvezetője és a főiskola párttitkára már 1957 februárjában tájékoztatta a BRFK politikai nyomozóit, hogy Faludi József az október 23. utáni napokban megjelent a főiskolán, felfegyverezte a hallgatókat, és a nemzetőrség parancsnoka lett, illetve helyettesével, Tólos Zoltánnal fegyveres akciókat is szervezett.¹² A vizsgálati iratokból megállapítható, hogy a politikai rendőrség tevékenysége ezután gyakorlatilag a fenti, a főiskola pártvezetése által konstruált képnek az igazolására és bizonyítására irányult. Elég a vizsgálatot lefolytató tiszt 1958. január 10-i jelentésére utalnom, amely szerint Faludi és Tólos „saját elképzelésük alapján” szervezték meg a TF nemzetőrségét, amely „tisztán az ő kezdeményezésükre, és hosszabb rábeszélésüknek eredményeként” alakult meg. Bizonyítékként azonban a rengeteg gyanúsított és tanúvallomás közül mindössze a „Virág” fedőnevű ügynök jelentését, valamint Zrubka Pál szóbeli vallomását említette, bár utóbbit nem vette jegyzőkönyvbe, mert Zrubka teljesen bizonytalan volt az időpontokat illetően.¹³

Tólos Zoltán saját elmondása szerint 1956. október 29-én egy rádiófelhívás alapján ment a Testnevelési Főiskolára megalakítani a nemzetőrséget, ahol a helyi MEFESZ-bizottság megbízásából vállalta a fegyverek beszerzését.¹⁴ Október 30-án vagy 31-én előbb a Pesti Barnabás utcába, majd innen a főkapitányságra ment. Ott találkozott Faludi József rendőr századossal, a főiskola levelező hallgatójával, aki segített neki a fegyverek és a nemzetőr-igazolványok beszerzésében, és Tólos kérésére, Deszpot László őrnagynak, a BRFK (illetve hivatalos nevén a BM Budapesti Főosztálya) közrendvédelmi főosztályvezetőjének engedélyével velük ment a TF-re, segíteni a szervezésben.¹⁵

Faludi József előadása szerint október 28-án vagy 29-én a TF MEFESZ-bizottságának küldöttsége járt

Kopácsi Sándor főkapitánynál, hogy a főiskolai nemzetőrség megalakításához a segítségét kérjék. Kopácsi hívatta Faludit, mivel tudta, hogy a TF-re jár, és utasította, hogy szervezze meg a főiskolán a nemzetőrséget. Kopácsi (közvetlenül, egy másik változatban: Deszpot őrnagyon keresztül) utasította a jelen lévő Sárdi Károlyt, hogy adjon ki nekik fegyvereket. Ezután a Sárdi szobája melletti helyiségből 12-15 géppisztolyt és töltényeket vettek fel.¹⁶ Faludi és Tólos verziója egyetlen lényeges ponton tért el egymástól: előbbi szerint Kopácsi utasítására, utóbbi szerint Deszpot jóváhagyásával érkezett Faludi a TF-re. A kérdés tisztázására szembesítették Faludit és Tólost, ám mindketten ragaszkodtak a saját igazukhoz.¹⁷ A nyomozó szervek mindenesetre Tólos állítását fogadták el.¹⁸ Ezzel kapcsolatban egyébként sem Kopácsit, sem Deszpot Lászlót nem hallgatták meg tanúként. Utóbbi a saját ügyében tett vallomásában határozottan tagadta, hogy őt a főiskoláról bárki megkereste volna, és ha a nemzetőrségük valóban kapott fegyvereket a főkapitányságon, akkor azokat valószínűleg Kopácsi utasítására Sárdi százados adhatta ki.¹⁹ Sárdi Károly százados következetesen tagadta, hogy ő fegyvereket adott volna ki Faludiéknak.²⁰ A kérdésben – bármily meglepő – a nyomozást végző szervek is Faludinak (és Deszpotnak) adtak igazat (bár ő erről nem tudhatott): a vizsgálatot vezető tiszt szerint Sárdi azért tagadja a fegyverek kiadását, hogy a rá nézve kellemetlen lépésért mentse magát.²¹

A politikai rendőrség leginkább azon akciók után érdeklődött, amelyekben a felfegyverkezett nemzetőrök is részt vettek. Faludi József 1957. március 19-i kihallgatása során tett említést arról, hogy a főiskola nemzetőrségétől egy alkalommal a Budaörsi úton

8 ■ Uo. 56. Jelentés, 1957. jún. 6.

9 ■ Uo. 69. Javaslat, 1957. okt. 19.

10 ■ Uo. 97. Javaslat, 1957. nov. 5.; uo. 367. Javaslat, 1958. jan. 15.

11 ■ Uo. 19. Határozat, 1957. nov. 14.; uo. 21. Határozat, 1957. nov. 15.

12 ■ Uo. 34. Jelentés, 1957. febr. 20.

13 ■ Uo. 360–361. Javaslat, 1958. jan. 10.

14 ■ ÁBTL 3.1.9. V-142571. 22–23. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. szept. 27.

15 ■ Uo. 14–15. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. márc. 28.; uo. 25–28. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. szept. 28., ÁBTL 3.1.9. V-143476. 50. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. ápr. 24.; uo. 230–231. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. december 10.

16 ■ Uo. 44–46. Faludi József k. jkv. 1957. márc. 19.; uo. 59–60. Faludi József k. jkv. 1957. júl. 29., uo. 76–78. Faludi József gyk. jkv. 1957. okt. 28., uo. 103–105. Faludi József k. jkv. 1957. nov. 20.; uo. 136–138. Faludi József k. jkv. 1957. nov. 26. Hasonlóan vallott akkor is, amikor Deszpot ügyében tanúként hallgatták ki: ÁBTL 3.1.9. V-150007/6. 265–266. Faludi József tk. jkv. 1957. máj. 22.

17 ■ ÁBTL 3.1.9. V-143476. 332–334. Tólos Zoltán és Faludi József szembesítési jegyzőkönyve (a továbbiakban: sz. jkv.) 1957. dec. 12.

18 ■ ÁBTL 3.1.5. O-19653. 29–43. Összefoglaló jelentés, 1957. máj. 23.; ÁBTL 3.1.9. V-143476. 54–55. Jelentés, 1957. máj. 28. Vö. uo. 56. Jelentés, 1957. jún. 6. és uo. 61–62. Jelentés, 1957. aug. 14. Az egyetlen kivétel: uo. 97. Javaslat, 1957. nov. 5.

19 ■ ÁBTL 3.1.9. V-150007/1. 104–106. Deszpot László k. jkv. 1957. máj. 23.

20 ■ ÁBTL 3.1.9. V-143476. 83. Sárdi Károly jelentése, 1957.

lévő Petőfi-laktanyából kértek segítséget a budai vár átfésülésére. Az akció célja a nemzetőr-igazolvánnyal nem rendelkező fegyveresek, valamint az ott bujkáló államvédelmiek felkutatása volt. Végül Faludi vezetésével 20-25 főiskolás nemzetőr ment a katonákkal, feladatuk egyes utcáreszkek lezárása volt, magát a terület átfésülését a honvédek végezték. Faludi csak távolról látta, hogy a katonák két vagy három civil személyt elfogtak és magukkal vitték, de hogy kiket, nem tudta.²² Hasonlóan számolt be az esetről Tólos Zoltán parancsnokhelyettes is, aki hol úgy tudta, hogy az akció november 2-án, hol úgy, hogy 3-án történt, a katonák pedig két személyt, egy szökésben lévő rabot és egy államvédelmi tisztet fogtak el.²³ (Csak közbevetőleg említem meg, hogy egy – igaz, Tólos ügyében kihallgatott – tanú azt vallotta, hogy a Vár átfésülésére kiküldött nemzetőregységet Tólos Zoltán vezette.)²⁴

Tólos Zoltán először (és gyakorlatilag utoljára) 1957. április 24-én vallotta azt, hogy Faludi Józsefnek nemcsak tudomása volt egy államvédelmi tiszt elfogásáról, de „egy ideig” jelen volt akkor is, amikor az illetőt a katonai egység vezetője, Móricz alezredes „kihallgatta”.²⁵ Faludi József mindezt tagadta, és továbbra is azt állította, hogy kizárólag útvonalbiztosítást végeztek.²⁶ Ennek ellenére a politikai nyomozó szervek minden további nélkül bizonyítottak vették, hogy Faludi beosztottaival részt vett az államvédelmiek felkutatására szervezett akcióban, melynek során több (!) ávóst is „elhurcoltak”, és egyikük „kihallgatásán” Faludi is részt vett.²⁷ Kettejük szembesítésekor Tólos úgy módosította vallomását, hogy hallótávolságban volt, amikor a katonák kihallgatták a két elfogott civilt (innen tudta meg, hogy az egyikük ávós), és ekkor a közelben volt Faludi József is, ám a

kihallgatásba egyikük sem kapcsolódott bele. Faludi szerint Tólos valamivel közelebb volt az esethez, és az ott történekről Tólos elmondásából értesült.²⁸ 1957 decemberében még néhány tanút meghallgattak ezzel kapcsolatban, a vizsgálati szerveknek azonban nem sikerült Faludira bizonyítani, hogy a Várban részt vett volna államvédelmiek elfogásában és kihallgatásában.

A várbeli „razziához” hasonlóan igyekeztek a vizsgálati szervek egy másik esetből is ügyet kreálni. Faludi József 1957. március 19-i kihallgatásán megemlítette, hogy a forradalom alatt, hogy megmentesen egy sportkórházba menekült és ott civilbe öltözött államvédelmi katonát, gépkocsival a budapesti főkapitányságra vitte, és ott átadta Sárdi századosnak.²⁹ A sportkórházban megbújó ávós ügye csak több mint fél év múlva került ismét elő, amikor a kihallgatott tiszt kérdésére Faludi részletesebben adta elő az esetet: október 30-án vagy 31-én a vöröskeresztes kórháznál szolgálatot teljesítő nemzetőrök jelentették, hogy ott egy civil ruhás ávós bujkál. Ő átkísértette az illetőt, és megígérte neki, hogy biztonsága érdekében bekíséri a BRFK-ra. Aznap amúgy is dolguk volt a főkapitányságon, mivel az új nemzetőr-igazolványokért kellett bemenniük, így az ávóst is magukkal vitték, és ott Sárdi Károlynak átadták. Az illető további sorsáról nem tudott.³⁰

Sárdi százados nem emlékezett arra, hogy Faludi egy államvédelmi tisztet hozott volna be azért, hogy megmentse.³¹ A fentebb már említett november 2-i jelentés készítője ebben az esetben is annak a véleményének adott hangot, hogy (a fegyverek kiadásához hasonlóan) az ávós tiszt bekísérése kérdésében Sárdi azért tagad, hogy a rá nézve kedvezőtlen lépések miatt mentse magát.³² Mégis, a vizsgálók pár nappal később már tényként kezelték, hogy Faludi József 1956. október 31-én letartóztatott (!) és a BRFK-ra kísért egy államvédelmi beosztottat.³³ Az 1957. december 6-i szembesítés során mind Faludi, mind Sárdi kitarított korábbi állítása mellett. Figyelemre méltó azonban Sárdi érvelése, hogy az általa vezetett közrendvédelmi osztálynak őrizetbe vételi joga sem akkor, sem azután nem volt.³⁴ Faludi ugyanis mindvégig azt állította, hogy az államvédelmist saját védelme érdekében kísérte be a főkapitányságra, azt, hogy letartóztatta volna, csak a nyomozó szervek állították. Utóbbiak szerint amennyiben Faludi tényleg meg akarta volna menteni az ávóst, akkor maga adott volna neki igazolványt, és nem vitte volna az illetőt „az ellenforradalom központjába”, a főkapitányságra.³⁵ Sárdi Károlynak persze tudnia kellett, hogy több államvédelmi kért és kapott menedéket a főkapitányságon. Deszpot László önvallomása szerint például maga Sárdi jelentette neki, hogy egy Vári nevű államvédelmi alezredes hívta telefonon, hogy küldjenek érte rendőröket, és vigyék be a főkapitányságra, mert ott-hon nem érzi magát biztonságban.³⁶ Sárdi tehát vallhatta volna azt is, hogy valóban segített biztonságba helyezni a Faludi által bekísért személyt. Hogy még-

okt. 30.; uo. 151–152. Sárdi Károly tk. jkv. 1957. dec. 6.; uo. 320–323. Faludi József és Sárdi Károly sz. jkv. 1957. dec. 6.

21 ■ Uo. 94–95. Jelentés, 1957. nov. 2.

22 ■ Uo. 44–46. Faludi József k. jkv. 1957. márc. 19.

23 ■ ÁBTL 3.1.9. V-142571. 14–15. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. márc. 28.; uo. 25–28. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. szept. 28. (itt csak egy ávós elfogását említi, akit értesülései szerint később elengedtek); V-143476. 164–166. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. dec. 12.

24 ■ ÁBTL 3.1.9. V-142571. 34–35. Bán Károly tk. jkv. 1957. márc. 26.

25 ■ ÁBTL 3.1.9. V-143476. 50. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. ápr. 24.

26 Uo. 59–60. Faludi József k. jkv. 1957. júl. 29., uo. 75–78. Faludi József k. jkv. 1957. okt. 28.

27 ■ Uo. 54–55. Jelentés, 1957. máj. 28.; uo. 61–62. Jelentés, 1957. aug. 14.; uo. 69. Javaslat, 1957. okt. 19.; uo. 19. Határozat, 1957. nov. 14.; uo. 21. Határozat, 1957. nov. 15.

28 ■ Uo. 332–334. Tólos Zoltán és Faludi József sz. jkv. 1957. dec. 12.

29 ■ Uo. 44–46. Faludi József k. jkv. 1957. márc. 19.

30 ■ Uo. 75–78. Faludi József k. jkv. 1957. okt. 28.; 89–93. Faludi József k. jkv. 1957. okt. 31.

31 ■ Uo. 83. Sárdi Károly jelentése, 1957. okt. 30.

32 ■ Uo. 94–95. Jelentés, 1957. nov. 2.

33 ■ Uo. 97. Javaslat, 1957. nov. 5.

34 ■ Uo. 320–323. Faludi József és Sárdi Károly sz. jkv. 1957. dec. 6.

35 ■ Uo. 186–187. Faludi József k. jkv. 1957. dec. 23.

36 ■ ÁBTL 3.1.9. V-150007/1. 120–140. Deszpot László önvall. 1957. ápr. 18. (A vonatkozó szövegrészek: 130–131. és 134.)

sem tette, annak okát csak találgathatjuk. Lehetséges, hogy ebben is a közte és Faludi között fennálló személyi ellentét játszott szerepet. De lehet, hogy amennyiben bevallja, akkor számot kellett volna adnia a bekísért ávós további sorsáról.

A vizsgálati szervek meghallgatták az esetenél jelen lévő Tólos Zoltán parancsnokhelyettest és Zrubka Pál gépkocsivezetőt is.³⁷ Mindketten Faludihoz hasonlóan adták elő a történeteket, sőt ügynöki jelentésében hasonlóan számolt be az esetről egy volt nemzetőr is.³⁸ Zrubka kihallgatási jegyzőkönyve azért figyelmet érdemlő, mert benne egészen nyíltan tetten érhető, hogyan kívánták a vizsgálati szervek az ávós tiszt biztonságba helyezését letartóztatásként beállítani. A kihallgató tiszt célzatos kérdésére ugyanis Zrubka azt mondta, hogy amennyiben ez a cselekmény letartóztatásnak minősül, akkor Faludi letartóztatta az ávóst. Egy pár nappal későbbi jelentésben még világosabban fogalmaztak: „Faludiék átvették a személyt, és a főkapitányságra vitték be azzal, hogy ott biztonságba helyezték. Ez kimeríti a letartóztatás tényét.”³⁹

A Testnevelési Főiskolán köztudomású volt, hogy november 4. után a főiskolai nemzetőrök egy csoportja rálőtt az Alkotás utcai pékségnél várakozó szovjet katonákra. Tólos Zoltánt az ellene lefolytatott eljárás során többször is kikérdezték a november 5-én (vagy 6-án) történt akcióval kapcsolatban. Vallomása szerint arról értesültek, hogy szovjet katonák kenyeret és lisztet visznek el az Alkotás utcai pékségből. Ezt megakadályozandó néhány önkéntessel a helyszínre siettek, és rálöttek a szovjetekre, majd kézigránátot dobtak feléjük, de tudomása szerint személyi sérülés nem történt.⁴⁰ Tólos szerint Faludi József, noha az akcióban nem vett részt, tudott róla, sőt vele egyeztetve mentek ki a pékséghez.⁴¹ Faludi mindvégig azt állította, hogy egyáltalán nem tudott az akcióról, arról csak hónapokkal később, 1957 tavaszán értesült.⁴² Bár egyéb bizonyítékot nem találtak, a politikai rendőrség a különböző jelentésekben, javaslatokban, a nyomozást és az előzetes letartóztatást elrendelő határozatokban tényként kezelte, hogy Faludinak tudomása volt arról, hogy a vezetése alatt álló nemzetőrség tagjai részt vettek az Alkotás utcai pékségnél történt lövöldözésben, és semmit sem tett annak megakadályozására.⁴³ Érvelésük szerint egyébként Faludit mint parancsnokot akkor is felelőség terheli azért, hogy a nemzetőrök szovjet katonákra támadtak, ha tudomása sem volt az akcióról! Faludi József hiába védekezett azzal, hogy nem lehetett ott minden egyes beosztottja mögött, védekezését nem találták kielégítőnek, mondván, parancsnokként semmilyen lépést nem tett az akció megakadályozására.⁴⁴

A BM II/5-d. alosztály fentebb már többször idézett, 1957. november 2-án kelt jelentése nyíltan beismerte, hogy Faludi József ügyében az eljáró hatóságoknak kevés konkrétumot sikerült felderíteniük. Faludi ragaszkodott ahhoz, hogy a fegyvereket Sárdi Károly százados írásos engedélyével kapták meg, és ahhoz is, hogy az ávóst azért vitte be a főkapitányságra és adta

át Sárdinak, hogy megmentse. Sárdi azonban mindkét esetben tagadott, amivel kapcsolatban a jelentést jegyző főhadnagy megjegyezte, hogy véleménye szerint ezekben a kérdésekben Faludi valót mond: „Olyan színezete van a dolgoknak, mintha Sárdi r. szds. a rá nézve kellemetlen lépéseiért mentené magát.” Még az is kérdéses volt, hogy a várbeli razzia során valóban elfogtak-e ávósokat. „Jelenlegi vallomása és bizonyítékok alapján meglátásom szerint a bíróság nem fogja elítélni. Itt nemcsak az általa elkövetett cselekmények súlyát mérlegelem, hanem azt is, hogy magatartása a jelek szerint a Főiskolán mérséklőleg hatott a főiskolás nemzetőrök hangulatára, esetleges túlkapásaira” – szól a jelentésirő következtetése.⁴⁵

Mindezek ellenére az eljárás tovább folytatódott, ám a vizsgálati munka iránya ebben az időben kétség-telenül módosult: a konkrét tények „feltárása” helyett Faludi egész tevékenységének az „ellenforradalmi” jellegét igyekeztek bizonyítani. Ezt szolgálták a főiskola „ellenforradalmi” szervezeteivel (MEFESZ, Forradalmi Bizottság) való kapcsolatát firtató kérdések.⁴⁶ Az 1957. november 20-i kihallgatás során már konkrétan arra igyekeztek rávenni Faludit, vallja be, hogy ellenforradalmi szervezetet hozott létre. Ő azt állította, hogy a népi demokrácia érdekében cselekedett, illetve hogy a nemzetőrség politikai célkitűzéseit nem ismerte, és az általa vezetett fegyveres szervezet egyáltalán nem politizált. A kihallgatást végző tiszt azonban kérdőre vonta, hogy ha a nemzetőrség politikai (sugalmazottan „ellenforradalmi”) céljaival nem volt tisztában, akkor miért állítja, hogy a népi demokratikus rendszer érdekében cselekedett. Majd nekiszegte a kérdést: milyen lépéseket tett annak érdekében, hogy a népi demokráciához hű személyek kapjanak fegyvert

37 ■ ÁBTL 3.1.9. V-143476. 153–155. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. dec. 11.; uo. 300–301. Zrubka Pál tk. jkv. 1957. dec. 30.

38 ■ Uo. 343–345. „Virág János” ügynök jelentése (másolat), 1958. jan. 6.

39 Uo. 360–361. Javaslat, 1958. jan. 10.

40 ■ ÁBTL 3.1.9. V-142571, 14–15. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. márc. 28.; uo. 25–28. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. szept. 28.; uo. 19–20. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. okt. 1.

41 ■ ÁBTL 3.1.9. V-143476. 50. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. ápr. 24.; uo. 154–155. Tólos Zoltán k. jkv. 1957. dec. 11.

42 ■ Uo. 44–46. Faludi József k. jkv. 1957. márc. 19.; uo. 59–60. Faludi József k. jkv. 1957. júl. 29.; uo. 89–93. Faludi József k. jkv. 1957. okt. 31.; uo. 332–334. Tólos Zoltán és Faludi József sz. jkv. 1957. dec. 12.

43 ■ ÁBTL 3.1.5. O-19653. 29–43. Összefoglaló jelentés, 1957. máj. 23.; ÁBTL 3.1.9. V-143476. 54–55. Jelentés, 1957. máj. 28.; uo. 61–62. Jelentés, 1957. aug. 14.; uo. 69. Javaslat, 1957. okt. 19.; uo. 97. Javaslat, 1957. nov. 5.; uo. 19. Határozat, 1957. nov. 14.; uo. 21. Határozat, 1957. nov. 15.; uo. 364. Előterjesztés, 1958. jan. 14.

44 ■ Uo. 186–187. Faludi József k. jkv. 1957. dec. 23.

45 ■ Uo. 94–95. Jelentés, 1957. nov. 2.

46 ■ Uo. 89–93. Faludi József k. jkv. 1957. okt. 31.

47 ■ Uo. 103–105. Faludi József k. jkv. 1957. nov. 20.

48 ■ Uo. 124–126. Faludi József k. jkv. 1957. nov. 25.

49 ■ Uo. 171–172. Faludi József k. jkv. 1957. dec. 14.

50 ■ Uo. 179–180. Faludi József k. jkv. 1957. dec. 17.

51 ■ Uo. 364. Előterjesztés, 1958. jan. 14.; uo. 23. Legfőbb Ügyészség, 1958. jan. 17.

52 ■ Uo. 367. Javaslat, 1958. jan. 15.; uo. 368. Határozat, 1958. jan. 17.

az „ellenforradalom” alatti „politikai anarchiában”. Faludi erre csak nemleges választ tudott adni, ahhoz azonban ragaszkodott, hogy nem tapasztalt kommunista- és szovjetellenességet a TF-en.⁴⁷

Faludi József láthatóan elgondolkodott a kérdésen, következő kihallgatása során ugyanis azt a kiegészítést tette, hogy a Testnevelési Főiskolára tudomása szerint csak a népi demokráciához hú fiatalokat vettek fel, így értelemszerűen a nemzetőrségbe is csak ilyenek kerülhettek. Kihallgatói azonban továbbra is az ő személyes felelősségét hangsúlyozták. Így megkérdezték tőle, hogy ha a rendfenntartás érdekében vezényelték ki a TF-re, akkor miért tett lehetővé ellenforradalmi ténykedést, miért tűrte meg egy olyan szerv létrejöttét, mint a Forradalmi Bizottság, amely „likvidálni” (!) akarta a főiskoláról a kommunistákat. Faludi ismételtén csak azzal védekezett, hogy ő a főiskola ügyeibe nem avatkozott bele, ám kihallgatója szerint fegyveres parancsnokként megakadályozhatta volna ezeket, ám nem tette, így nem tevékenykedett a népi demokrácia érdekében.⁴⁸ Ezen értelmezés szerint a rend csakis népi demokratikus lehetett, Faludinak azt kellett volna védenie a forradalom alatt is, a népi demokratikus rend megdöntésére létrejött „ellenforradalmi” szervezet vezetőjeként...

Hasonló taktikát követtek a vizsgálók akkor is, amikor azt vetették a szemére, hogy nem akadályozta meg a személyzeti anyag szétosztását. Ezzel kapcsolatban Faludi József annyit tudott elmondani, hogy azt a főiskola belső ügyének tekintette, egyébként is mindenhol, még a rendőrségen is kiosztották a káderlapokat. Felvetését azzal hátrították el, hogy ha valami a főiskola tulajdona, a hallgatók és a tanárok nem sajátíthatják ki, a rendőrségen pedig azért kerülhetett sor a kiosztásra, mert az ellenforradalom ott is működött. A lényeg: Faludi semmit sem tett a személyzeti anyag megvédésére. Faludi Józsefet láthatóan sikerült összezavarni: amikor azzal védekezett, hogy nem tartotta bűncselekménynek a személyzeti anyag kiosztását, akkor megkérdezték tőle, hogy az akkori körülményeket „reálisnak” tartotta-e, amire csak azt válaszolhatta, hogy nem. A kihallgatása végén pedig *expressis verbis* kimondta: „Nem tudtam, mi a helyes és helytelen cselekedet, ezért nem védtem meg a káderanyagot.”⁴⁹

Három nappal később azt kérdezték tőle, hogy nyilván azért hallgatta a Szabad Európa Rádió adásait a főiskolán, mert nem tudta, mi a helyes és mi a helytelen. Faludi ezt tagadta, mondván, a főiskolán több helyen kihelyezett rádiókészülékeken a Szabad Európa adása ment, csak ezért hallgatta. Ekkor számon kérték rajta, hogy miért nem tett semmilyen intézkedést annak megakadályozására, hogy a SZER adásait a főiskola területén hallgassák. Innen már nem volt menekvés: „ha Önnek a Szabad Európa Rádió volt a politikai instruktora, akkor nem csodálkozom azon, hogy [...] Ön kétségbe vonja, hogy Önnek lett volna kötelessége az ottani személyi anyagot megvédeni” – támadt rá kihallgatója, majd ismételtén megkérdezte,

hogy „a mostani szempontból” feladata lett volna-e a káderanyag megvédése. Faludi megtört, és válaszában elismerte, hogy „a mai szempontból” tényleg az ő feladata lett volna. Az újabb támadásra Faludi azt is elismerte, hogy „fegyveres csoportja” politikailag állást foglalt a polgári demokrácia mellett, ám ahhoz továbbra is ragaszkodott, hogy ő személy szerint a népi demokráciát akarta akkor is. Kihallgatója ezt a választ – természetesen – nem fogadta el.⁵⁰

Faludi József ügyében a vizsgálati munkát két hónap alatt nem sikerült befejezni, ezért 1958. január 14-én a BM II/8. osztály vezetője (aki helyett Kása Tibor százados írta alá a dokumentumot) Faludi előzetes letartóztatásának meghosszabbítását kérte a Legfőbb Ügyészség vezetőjétől, aminek az 17-én eleget is tett.⁵¹ Időközben azonban az eljáró alosztály az ügy lezárására és a Faludi József elleni eljárás megszüntetésére tett javaslatot (melyet – Turányi László mellett – szintén Kása Tibor mint alosztályvezető-helyettes jegyzett), amellyel Béres Andor, a vizsgálati osztály helyettes vezetője is egyetértett, így Faludit január 17-én szabadlábra helyezték, és vele szemben a nyomozást megszüntették.⁵² Források hiányában sajnos nem lehet megállapítani, mi készítette a politikai rendőrséget a Faludival kapcsolatos véleményének megváltoztatására, amely végül is alapvető fordulatot hozott az egész ügyben (és a volt nemzetőrparancsnok további sorsának alakulásában).

Az ügyészségnek tett előterjesztés és az ügy lezárására másnap keltezett javaslat (az alábbiakban Előterjesztés és Javaslat) szövege szinte szó szerint megegyezik, ám a lényeg most a „szinté”-n van. A két dokumentum összevetése jól mutatja, hogy a szóhasználat megválasztásával, akár egy-két kifejezés elhagyásával vagy áthelyezésével mennyire más kicsengésű történet állítható elő. Mindkét dokumentum annak a megállapításával kezdődik, hogy Faludi 1956. október 28-án a Testnevelési Főiskolán megszervezte a nemzetőrséget, és annak parancsnoka lett, illetve a nemzetőrségnek fegyvereket és lőszert szerzett a Budapesti Főkapitányságtól. November 2-án részt vett a Várban megtartott akcióban, melynek célja államvédelmi beosztottak felkutatása volt. Az Előterjesztés szerint „beosztott nemzetőreivel” vett részt a „fegyveres akcióban”, vagyis a szöveg kiemeli Faludi vezetői szerepét, illetve a fegyveres akció hangsúlyozásával államvédelmisek utáni fegyveres hajszának igyekszik láttatni az eseményeket. A Javaslatban csak „több nemzetőr” szerepel, azaz Faludi parancsnoki szerepe elsikkad, illetve a Várbeli akcióval kapcsolatban nem szerepel a „fegyveres” jelző, ráadásul „egy honvédségi egység által” megtartott akcióról beszél: ebben a (kon)textusban Faludi (és csapatának) szerepe csupán a statisztaié. A Javaslat később fontosnak tartja megemlíteni, hogy a Várban megtartott „kutató” alkalmával Faludi és „csoportja” (szó sincs fegyveresekről vagy nemzetőrökről) senkit sem állított elő.

Mindkét szöveg beszámol arról, hogy november 5-én a nemzetőrség több tagja megtámadott egy kisebb

szovjet egységet. Az Előterjesztés ismét fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „az általa vezetett” nemzetőrségről van szó, így noha nem állítja, hogy Faludi is részt vett volna a támadásban, mégis azt sugallja, hogy legalábbis előzetes tudomása lehetett róla. Mindkét dokumentum megemlíti, hogy Faludi és több társa egy a főiskola környékén bujkáló államvédelmi beosztottat beszállított a rendőr-főkapitányság épületébe – az Előterjesztés ehhez hozzászéli, azért, „hogy ott tovább őrizték”, olyan látszatot keltve, mintha Faludiék már előzőleg őrizetbe vették volna az ávóst.

Az Előterjesztés indoklása ezen a ponton gyakorlatilag véget is ér. A Javaslat még megemlíti, hogy 11 tanút hallgattak ki, akik azt vallották, hogy Faludi intette a nemzetőröket, ne kövessenek el atrocitásokat, és ne bocsátkozzanak a szovjetek elleni harcokba. A Javaslat szerint igazolódtott, hogy a november 5-i akcióban Faludi nem vett részt, sőt azt sem sikerült megnyugtatóan bizonyítani, hogy előzőleg tudott volna róla. A vizsgálat során megállapították, hogy az akciót Tálos Zoltán szervezte, akit ezért már korábban bíróság elé állítottak. Faludi József elkövette ugyan a szervezkedésben való tevékeny részvétel büntetését, ám ezért már fegyelmielg leszerelték a rendőrségtől, továbbá „az akkori hangulat közepette” mérsékeltebben intett, így a BTÁ 56. § alapján⁵³ javasolták az eljárás megszüntetését.

Az Előterjesztés és a Javaslat a politikai rendőrség ugyanazon részlegében készült, feltehetően ugyanaz a személy fogalmazta, és ugyanaz a vezető látta el kézjegyével. A két szöveg finom különbségei tehát nem a szerzők különbözőségéből fakadnak, hanem abból, hogy egészen eltérő stratégiák alakították őket. Amikor az előzetes letartóztatás meghosszabbítását kívánták elérni, akkor aktív ellenforradalmárként ábrázolták Faludit; amikor viszont az ügy lezárására tettek javaslatot, akkor sokkal pozitívabb képet rajzoltak róla. Mindezzel kapcsolatban azt tartom a leginkább figyelemre méltónak, hogy a nemzetőrparancsnok 1956-os tevékenységéről megkonstruált kétféle szöveg különbözősége olyan nyelvi tudatosságról árulkodik, amely sok történésznek is a hasznára válnék.

1956 1957-BEN: A MEGTORLÁS

A Faludi József elleni eljárás híven követi az 1956-os forradalom leverését követő megtorlás folyamatában bekövetkező változásokat. A Kádár János vezette, magát forradalminak nevező ellenkormány november 4-i programfelhívásában kimondta, hogy az új kormány „nem tűri meg, hogy a dolgozókat bármi ürügy alapján üldözzék azért, mert a legutóbbi idők eseményeiben részt vettek”.⁵⁴ November végére azonban Kádáréknak be kellett látniuk, hogy az antisztálinista szövegekkel nem sikerült bázist teremteniük maguknak, és hogy hatalmuk megszilárdításában kizárólag a rákosista káderekre és az államvédelmi apparátusra támaszkodhatnak. Mindez kihatott az októberi–novemberi események és a bennük tevéke-

nyen szerepet vállalók hatalom általi megítélésére is. Ezt jelzi az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága (IKB) 1956. december 5-én elfogadott határozata, amely az október 23-ával kezdődő események kirobbanását négy tényezőre vezette vissza: a Rákosi–Gerő klikk súlyos hibáira, amellyel szemben jogosan harcoltak „a kommunisták és a párton kívüli demokratikus tömegek”; másodsorban a jogos elégedetlenségre kihasználó, Nagy Imre és Losonczy Géza vezette pártellenzék tevékenységére; továbbá „a Horthy-fasiszta és a magyar kapitalista-földesúri ellenforradalom” szervezkedésére; illetve a nemzetközi imperializmus aknamunkájára. A forradalom tömegmozgalm-jellegét persze Kádárék sem tagadhatták, ezért az eseményekbe becsületes szándékkal bekapcsolódó tömegek megtevesztettségét hangsúlyozták.⁵⁵

Az 1957. január 5-én elfogadott és másnap közzétett kormányprogram nem sokat foglalkozott az októberi–novemberi események értelmezésével és értékelésével, ám a megtorlás szempontjából mindenképpen említést érdemel a nyilatkozat osztályalapú beállítottsága: a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány szerint a proletárdiktatúrában a demokrácia és a szabadság csak a munkásokat, a dolgozó parasztokat és a néphez hű értelmiségieket illeti meg. (A dokumentum tartalmazza még a „minden törvénytisztelő állampolgár” kitélt is, ám a szövegösszefüggés alapján ez inkább csak az előző három összefoglalásaként értelmezhető.) Az ellenforradalmároknak, imperialista ügynököknek, az uszítóknak és társaiknak viszont nem lehet részük a szabadságban, az ő osztályrészüket csak a szigorú büntetés lehet.⁵⁶

A megtorló gépezet számára azonban az általános politikai szövegek nem voltak elégségesek az egységes eljárási és ítélkezési gyakorlat kialakításához. Az 1957. február 15-én tartott országos bírósági vezetői értekezleten az Igazságügyi Minisztérium vezetésével megbízott Nezvál Ferenc – a decemberi párthatározatban foglaltaknak megfelelően – a bíróságok legfon-

53 ■ „Ha az elkövetett büntett [...] olyan csekély jelentőségűnek mutatkozik, hogy a törvény szerint alkalmazható legenyhébb büntetés is szükségtelen, úgyszintén akkor, ha akár a cselekmény, akár annak elkövetője a büntett elbírálásakor már nem jelentkezik a társadalomra veszélyesnek, a bűnösség megállapítását és a büntetés kiszabását mellőzni kell.” 1950. évi II. törvény a büntetőtörvénykönyv általános részéről. 56. §. *Magyar Közlöny*, 1950. május 18. 7. szám, 118. old.

54 ■ A Kádár-kormány programja és felhívása a magyar néphez. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1914–1999. II.* Osiris, Bp., 2000. 143–145. old.

55 ■ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozata (1956. december 5.) In: Vass Henrik – Ságvári Agnes (s. a. r.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. 2., bőv. kiad.* Kossuth, Bp., 1973. (a továbbiakban: *MSZMP határozatai*) 13–23. old.

56 ■ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány nyilatkozata a legfontosabb feladatokról. *Népszabadság*, 1957. január 6.

57 ■ Nezvál Ferenc megnyitja az országos bírósági vezetői értekezletet, 1957. február 15. In: Horváth Ibolya és mások (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 2.* Közgazdasági és Jogi, Bp., 1993. (a továbbiakban: *Iratok 2.*) 684–699. old.

58 ■ Domokos József megnyitja az országos bírói értekezletet, 1957. március 28. In: *Iratok 2.* 702–705. old.

59 ■ Előterjesztés az országos bírói értekezlet tárgysorozatá-

tosabb feladatának „kemény és könyörtelen” fellépést, az „osztályharcos ítélkezést” tartotta az „ellenforradalmi” elemekkel szemben.⁵⁷ Domokos József, a Legfelsőbb Bíróság elnöke a március 28-i bírói értekezleten kifejtette, hogy a Kádár-kormány november 4-i nyilatkozata nem jelent amnesztiát, azaz az október 23. és november 4. között „ellenforradalmi” bűncselekményeket elkövető személyeket „természetesen” meg kell büntetni.⁵⁸ Molnár László előterjesztése ugyancsak kiemelte, hogy a bíróságok kizárólag a jogszabályoknak megfelelően hozhatnak ítéletet, a november 4-i kormányfelhívás azonban nem jogszabály.⁵⁹

Az 1956-os ügyekben a vizsgálatokat kezdeményező és lefolytató (tehát lényegében ezen ügyeket megalkotó) politikai rendőrség az „ellenforradalom vezető erői elleni harc” céljának szintén azt tartotta, hogy a csapások ne „a megtévedt, az ellenforradalmárok által befolyásolt egyszerű dolgozókat” sújtsák, hanem a fegyveres akciókban részt vevő „huligán és deklaszszált elemeket”, valamint a különböző forradalmi szervezetek vezetőit és e szervezetek „osztályidegen” – volt arisztokrata, gyáros, csendőr, katonatiszt, fasiszta stb. – tagjait.⁶⁰ Az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) 1957. július 2-i, a politikai rendőrség fenti tervezetén alapuló határozata immáron az egész megtorló gépezet feladatává tette az osztályszempontú büntetőpolitika érvényesítését, például kimondta, hogy a már őrizetbe vett vagy internált személyek közül elsősorban az „osztályidegeneket” kell bíróság elé állítani.⁶¹ Az 1957. júniusi párthatározat ismételtén megfogalmazta, hogy a jó szándékú, de megtévedt, 1956-ban csak kisebb hibát elkövető dolgozókkal szemben nem a megtorlás, hanem a megnyerés módszerét kell alkalmazni.⁶²

A Kádár-kormánynak 1957 őszére sikerült megszilárdítania a hatalmát, különösebben veszélyes belső támadástól nem kellett tartania, így nem volt többé szüksége arra, hogy a megtorlás gépezetét teljes sebességen üzemeltesse. (Ezt jelezte például a statárium megszüntetése.) A megtorlás „konszolidálásának”

nak 1. pontjához, 1957. március 28. In: *Iratok 2.* 710–712. old. 60 ■ A BM II. Főosztály tervezete az ellenforradalom vezető erői elleni harc további feladatairól, 1957. május 15. In: *Iratok 2.* 758–763. old.

61 ■ Az MSZMP KB Politikai Bizottsága határozata a belső reakció elleni harc néhány kérdéséről, 1957. július 2. In: Horváth Ibolya és mások (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez.* 1. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1992. (a továbbiakban: *Iratok 1.*) 587–592. old.

62 ■ Az MSZMP Országos Értekezletének határozata (1957. június 27–29.) In: *MSZMP határozatai,* 70–88. old.

63 ■ Az MSZMP PB határozata a büntetőpolitika egyes kérdéseiről, 1957. december 10. In: *Iratok 1.* 609–610. old. Tájékoztató a Politikai Bizottság – „Büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről” szóló – 1957. december 10-i határozatáról. Uo. 611–614. old. A december 31-i végleges változat szövegét közli Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere.* Hamvas Intézet, Bp., 2001. 318–322. old.

64 ■ Az igazságügyminiszter, belügyminiszter és legfőbb ügyész 103/1958. számú közös utasítása a büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről. In: *Az érvényes miniszteri, miniszterhelyettesi parancsok, utasítások, közös utasítások gyűjteménye 1958.* Belügyminisztérium, Bp., [1959.] 269–272. old. Közli még: Horváth Ibolya és mások (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez.* 4. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1995. 794–797. old.

keretében 1957. december 10-én tárgyalta a Politikai Bizottság a büntetőpolitika egyes kérdéseiről szóló határozati javaslatot, amelynek szövegét december 31-én véglegesítették, illetve egy tájékoztatót készítettek a javaslat és a vitán elhangzottak alapján. A pártvezetés az osztályszempontok következetes érvényesítése érdekében előírta, hogy a törvény teljes szigorával kell sújtani az ellenforradalmi bűncselekményeket elkövető ún. osztályidegen, deklaszszált és huligán elemeket, továbbá azokat a „dolgozó osztályhelyzetű” személyeket, akik főbenjáró ellenforradalmi bűncselekményt követtek el. Ugyanakkor azokkal a megtévedt, félrevezetett dolgozókkal szemben, akik csak kisebb jelentőségű bűncselekményt követtek el, nevelő eszközöket (felfüggesztett börtönbüntetés, pénzfőbüntetés, javító-nevelő munkára ítéles stb.) kell alkalmazni. Vagyis – követve az 1956 előtti gyakorlatot – mind a politikai, mind a közönséges bűncselekmények esetén a bűnüldöző munka súlypontját az osztályidegenek és deklaszszáltak bélyegzett személyek által elkövetett cselekményekre kell helyezni, és ezekben az esetekben az osztályhelyzetet súlyosbító körülményként kell értékelni.⁶³

Az 1957. december 10-i PB-határozat teljes szövege titkos maradt, csakúgy, mint az igazságügyi miniszter, a belügyminiszter és legfőbb ügyész annak alapján kiadott, 1958. január 8-ára keltezett, 103/1958. számú közös utasítása. Ez a párt büntetőpolitikájának érvényesítése érdekében előírta, hogy a rendőri és nyomozó szervek az októberi „ellenforradalmi jellegű” bűnügyek vizsgálatát 1958. február 28-ig fejezzék be, és az ügyeket gondosan dokumentálva adják át a vádhatóságnak. Az ügyészségeknek a nyomozás befejezésétől számított 30 napon belül be kell nyújtaniuk a bírósághoz a kellően megalapozott vádiratot. A bíróságoknak az „ellenforradalmi” bűncselekménnyel vádolt terheltek ügyeit soron kívül kellett tárgyalniuk, a politikai ügyeket általában, a súlyosabbakat minden esetben a nyilvánosság kizárásával. A közös utasítás – többek között – azt is előírta: a rendőr-főkapitányságok vezetői és az ügyészségek vezetői 1958. január 31-ig együttesen döntsenek arról, hogy a kisebb jelentőségű „ellenforradalmi jellegű” cselekményt elkövető, megtévedt munkás- és dolgozó paraszt származású személyeket bíróság elé állítják-e. Az ügyészségek, bíróságok és rendőr-főkapitányságok vezetőinek 1958. február 15-ig felül kellett vizsgálniuk azokat a folyamatban lévő ügyeket, amelyekben az ügyészség már vádiratot nyújtott be, de a bíróság az előkészítő tárgyalást még nem tartotta meg. Amennyiben a felülvizsgálat a munkás- és parasztszármazású vádlottakról azt állapítaná meg, hogy már a büntető-eljárás megindítása is elérte a kívánt hatást, az eljárást szüntessék meg, vagy az ügyész a BTÁ 56. §-ának alkalmazását indítványozza. Amennyiben az előkészítő ülést már megtartották, az ilyen személyeket a bíróságnak lehetőleg felfüggesztett börtönbüntetésre, pénzfőbüntetésre vagy javító-nevelő munkára kellett ítélnie.⁶⁴

A megtévedt dolgozók és a tudatos ellenforradalmárok közötti éles különbségtétel, vagyis az az előírás, hogy a bűncselekményeknek nem csupán a tárgyi, hanem az alanyi oldalát is vizsgálni kell, mindenképpen a törvény előtti egyenlőség elvét durván megsértő rendelkezés. Belügyi, állambiztonsági értelmezés szerint persze csak a burzsoá jogfelfogás formalista szemlélete alapján alakítható ki ilyen vélemény, a szocialista büntetőjog a bűncselekményt és az elkövető társadalomra való veszélyességének mértékét egyaránt figyelembe veszi, amiből „logikusan következik az osztályszempont szerinti differenciálás gyakorlata a bűnüldöző szervek munkájában”.⁶⁵ Ez az okoskodás ugyanakkor ellentétes volt azzal, amit maga Kádár János fogalmazott meg még 1957 májusában az országgyűlésen. Kádár szerint ugyanis a szocialista törvényesség érvényesüléséhez szükséges, hogy elsősorban a tényekre koncentráljanak, és ne az elkövető személyére: „a bűnt kell büntetni, és nem az embert” – jelentette ki.⁶⁶ A mi szempontunkból mindez azért fontos, mert azt jelzi, hogy a megtorlás gépezetét nem a forradalom történéseinek feltárása vezérelte, hanem egy prekonceptió igazolása. Az osztályalapú megtorlás ugyanis nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy a rendszer igazolni tudja: az „ellenforradalmat” elsősorban és szinte kizárólag rendszerellenes, reakciós elemek csinálták. Ebben a tekintetben árulkodó az a pártapparátusi feljegyzés 1958 októberéből, amely szerint a forradalom utáni perek anyagai „minden vonatkozásban alátámasztják pártunk értékkelését az ellenforradalomról”. A párt- és kormánypolitika irányelveinek helyességét viszont az ezen irányelvek alapján lefolytatott perekkel igazolta!⁶⁷

Faludi Józsefet mint volt nemzetőrparancsnokot a forradalom utáni megtorlásnak „törvényszerűen” el kellett érnie, hiszen a hatalom értelmezése szerint egy „ellenforradalmi” célokat kitűző, a népi demokratikus rendszert megdönteni kívánó fegyveres szervezkedés vezetője volt. Ráadásul – állítólag – november 4. után is kormányellenes kijelentéseket tett, vagyis nem számíthatott megtévesztett dolgozónak, csak megrögzött ellenforradalmárnak. Az ellene indított eljárás azonban nem tudott súlyos terhelő adatokat feltárni, a felhozott vádak egy részét nem sikerült bizonyítani, és – mint láttuk – 1957. november elején még a politikai rendőrség is úgy látta, hogy az összegyűjtött adatok alapján a bíróság nem fogja elítélni Faludit. A gépezet azonban mozgásban volt, nagyobb sebességre kapcsolt, igyekezvén menteni a menthetőt, azaz elérni, hogy Faludi maga „vallja be” cselekedeteinek ellenforradalmi voltát.

Bár konkrét utalást nem találunk rá, Faludi József ügyét alapvetően befolyásolhatta az „ellenforradalmi” ügyek minél hamarabbi lezárását, mindenekelőtt a „megtévedt” személyek elleni eljárások gyors felüggesztését előirányozó 103. számú közös utasítás, hiszen a vizsgálati szervek így az egész ügyet nagyobb presztízvesztés nélkül, a politikai döntésre hivatkozva zárhatták le. Hogy a „nyugatos”, „kolostorban

nevelkedő” Faludiból miként vált dolgozó osztályhelyzetű, megtévesztett személy 1958. január 14-ről január 15-re, azt persze a dokumentumokból nem lehet megállapítani. Am úgy vélhették, hogy Faludit a fegyelmi elbocsátásával már kellően megbüntették, ráadásul Tólos Zoltán parancsnokhelyettes elítélésével (igaz, a jogerős ítélet csak 1958. június 25-én született meg) példát is tudtak statuálni a főiskolán. Mindez persze nem jelentette azt, hogy a politikai rendőrség ártatlannak tekintette volna Faludi Józsefet, a volt nemzetőrparancsnok a nyilvántartásukban maradt.⁶⁸ Bár ellenséges tevékenységet nem fejtett ki, egy volt nemzetőr még 1959 elején is adott jelentést az akkor már az Irányi utcai általános iskolában testnevelő tanárként dolgozó Faludiról: „Politikailag nem megbízható. Az ellenforradalom alatt ő irányításával történt a fegyverkiosztás a hallgatók között.”⁶⁹

1956 ÉS 1957 MA: A MEGISMERÉS

Írásomban azt kívántam bizonyítani, hogy az 1956-os forradalom leverésében és megtorlásában közreműködő vizsgálati szervek távolról sem a forradalom alatt történtek megismerését, a valóság pontos feltárását tekintették munkájuk céljának. Nem igazolt tehát a megtorlás iratanyagával, a kádárista hatóságok által „feltárt” tényekkel kapcsolatos episztemológiai optimizmus. A fentebb ismertetett ügy általában is jól példázza a történeti megismerés esetlegességét, azt, hogy a történész milyen mértékben ki van szolgáltatva a fellelhető forrásoknak. Ez közhelynek hangzik, ám úgy tűnik, mégsem árt elégszer hangsúlyozni. Gondoljunk csak bele: amennyiben Faludi Józsefet mégsem tekintik „megtévesztett” személynek, és ügye bírósági szakaszba kerül, akkor a jelenleginél jóval nagyobb forrásanyag állhatna a történészek rendelkezésére. A szöveges források természetének ismeretében azonban ez nem azt jelentené, hogy „jobban” vagy „teljesebben” ismernénk Faludi „valódi” történetét, hanem

65 ■ Bodrogi Károly – Szélpál Ottó – Czidor János: *Kiket lehet megtévesztett, de egyébként becsületet dolgozónak tekinteni a büntetőjogi felelősségre vonás mellőzése szempontjából.* (Ismeretterjesztő füzetek 7.) BM Tanulmányi és Módszertani Osztálya, Bp., 1959. 10. old.

66 ■ Záróbeszéd az országgyűlés ülésén, 1957. május 11. In: Kádár János: *Szilárd népi hatalom: független Magyarország.* Kossuth, Bp., 1958. 142. old.

67 ■ Feljegyzés Marosán György részére az ellenforradalmi büntetőügyekről, 1958. október 9. In: *Iratok 1.* 647–656. old.

68 ■ ABTL 3.1.9. V-143476. 370/a. Határozat, 1958. febr. 25.

69 ■ ABTL 3.1.1. B-89852. 30–31. „Virág János” ügynök jelentése, 1959. jan. 13.

70 ■ Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXV. 2248/1957. Bül.

71 ■ Lásd Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idő k szemantikája.* Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Bp., 2003. 174. old.

72 ■ Koselleck: *i. m.* 237. old.

73 ■ Vö. Jurij Lotman: A történelmi tény problémája. In: *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből.* Ford., szerk. Szilárd Katalin. Argumentum, Bp., 2002. 119–122. old.

74 ■ Gyáni Gábor: A posztmodern esete a történetirással. In: *uő: Posztmodern kánon.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. 21. old.

azt, hogy a több és más jellegű források más szempontokat és perspektívákat nyitottak volna meg a kutatók előtt, következésképpen, ezek alapján akár egy teljesen más történetet alkothattunk volna meg.

Ugyanakkor könnyen előfordulhatott volna ennek az ellenkezője is, azaz ha már nem ítélték el Faludít, és később sem fejtett ki rendszerellenes tevékenységet, akár selejtezhették is volna a vizsgálati anyagát. Ebben az esetben gyakorlatilag csupán az ügyészégi iratok álltak volna rendelkezésre ahhoz, hogy Faludi József 1956-os szerepéről képet alkothassunk. Ebben azonban mindössze a Belügyminisztérium vizsgálati szerveinek az előzetes letartóztatást és a nyomozást, illetve annak megszüntetését elrendelő határozatainak a fővárosi ügyészséghez megküldött példányai szerepelnek.⁷⁰ Kizárólag e szövegek alapján – az általuk konstruált kép megfordításával – egy aktív forradalmár szerepét alkothatnánk meg: Faludi József 1956. október 28-án megszervezte a TF nemzetőrségét, annak parancsnoka lett; november 2-án beosztottjaival részt vett bujkáló ávosok felkutatásában; november 4-én a főiskolás nemzetőrök az ő tudtával szovjet katonákat támadtak meg, és több szovjet katonát is megsebesítettek; a forradalom leverését követően is rendszerellenes kijelentéseket tett. Bár az ügyészégi iratokból nem derül ki, hogy két hónap múltán miért engedték szabadon Faludít, a forradalomban tevéleges szerepet vállaló nemzetőrparancsnok képén ez mit sem változtat.

Azonnal látható, mennyire más ez a történet, mint a vizsgálati iratok alapján alkotott narratíva. Nemcsak arról van szó, hogy kevesebb „tény” tartalmaz, hanem sokkal inkább arról, hogy hiányzik belőle a tények konstrukciós folyamata. Miért fontos ez? Azért, mert nemcsak a történeti megismerés esetlegességére mutat rá, hanem annak relatív voltát is egészen nyilvánvalóvá teszi. A történész által a múltból konstruált kép egyrészt amiatt relatív, mert ki van szolgáltatva a rendelkezésre álló források véletlenszerűségének. Másrészt relatív abban az értelemben is, hogy a múlt nem egy tárgy, objektum, amelyet a történész vizsgál, és minél jobban vizsgálja, annál objektívabb képet nyer róla. A Faludi József 1956-os ügyében keletkezett dokumentumok is azt igazolják, hogy a források szövegében nincs benne a valóság egésze. Természetesen a múlt a maga teljességében nem ismerhető meg, mint ahogy a jelen sem, ennél fogva a múltból (és a jelenről) alkotott képünk szükségszerűen szelektív. A kutató saját jelenbeli stratégiáitól függ, hogy mit, miért és miképpen szelektál.

A történész sohasem a múlt valóságával, hanem forrásokkal, méghozzá a legtöbbször szöveges forrásokkal találkozik, szeme nem a múltba mered, vagy a múltat szemléli, hanem a jelenben lévő papírokat, tárgyakat. Következésképpen vizsgálnia kell(ene) a szavak és a dolgok, a nyelv és a valóság korántsem problémamentes viszonyát, azt, hogy milyen múltbeli stratégiák (diskurzusok) alakították (ki) forrásai szövegét. Ezek a stratégiák maguk is a múlt részei, amelyek ugyan-

akkor döntően meghatározzák, hogy milyen nyomok keletkezzenek és maradjanak fenn a múltból, avagy a múltból. Múlt–múltbeli stratégiák–források–jelenbeli stratégiák–történész: amikor ez utóbbi a szakmáját gyakorolja, tulajdonképpen ezekben a relációkban mozog, kutatói tevékenysége ezekre a viszonyokra (és természetesen még sok másra) irányul.

Az, hogy a történész sohasem közvetlenül a múltbeli valósággal kerül kapcsolatba, hanem a róla valamilyen formában referáló – általában szöveges – forrásokkal, nem azt jelenti, hogy a múlt nem valami valóságosan létező: természetesen volt 1956-os forradalomnak nevezett (pontosabban: nevezhető) eseménysor, létezett, és nem fiktív személy volt Faludi József stb. Ám a fentiekből egyértelműen következik az is, hogy a történelmi tények nem a forrásokon kívül vannak, hanem a forrásokban, a források, avagy a történetek által konstruáltak, nem a múltban léteznek, nem is a múlt és a jelen között „lebegnek”, hanem a szövegekhez kapcsolódnak, azoktól nem elszakíthatók. A múltból ezen szövegek alapján persze sok történetet el lehet mesélni, de nem bármit, a szövegek ugyanis kizárólag azt határozzák meg, hogy mit *nem* lehet elmondani róluk és általuk.⁷¹ Reinhart Koselleck szerint ebben áll a források vétőjoga: „Szigorú értelemben a források sohasem adhatják számba a mondanivalót. Az olyan állítások elé mindenestre gátat emelnek, amelyeket *nem szabad* kimondanunk. [...] A források megóvnak bennünket tévedésektől, ám azt *nem* írják elő, mit kell mondanunk.”⁷²

A tények nem egyszerűen a szövegek által léteznek, hanem maguk is szövegek, amiből világosan következik, hogy a forrásokban lévő tényeket nem tekinthetjük azonosnak magukkal a történelmi tényekkel, vagyis azokkal, amelyek a történelmi szövegekben, a történelmi munkákban megjelennek. A – nevezzük így – forrástények egy múltbeli stratégia eredményeként konstruálódnak, mely stratégia elemzése nélkülözhetetlen a szöveg olvasatához, fordításához.⁷³ A történelmi tények viszont a történész jelenbeli stratégiája és a szakmai diskurzusok összefüggésében jönnek létre. A történésznek ki kell lépnie a forrásokból, és teremthető képzetére is hagyatkoznia kell, máskülönben túlságosan kiszolgáltatná magát a múltbeli stratégiáknak. A legtöbb szakmabeli vélekedésével ellentétben ugyanis a tények sohasem önmagukért beszélnek (ha így volna, semmi szükség nem lenne a történeteszekre). Épp ellenkezőleg: „mindig a történész az, aki a tények helyett beszél, következésképpen a történész és nem pedig a tények látják el a múlt eseményeit különféle jelentésekkel.”⁷⁴ Ez a jelentésadó tevékenység óriási szabadsággal, egyben nagy felelősséggel jár: amennyiben a történész lemond erről a szabadságról, és megszabadul ettől a felelősségtől, azt jelzi, hogy nincs tudatában saját szerepének.

A történésznek, amikor szöveges forrásokkal dolgozik, figyelembe kell vennie a valóság nyelvi közvetítettségének problémáját is: a valóság nyelvi kifejeződése ugyanis nem pusztán utánzás, hanem teremtés is egy-

ben.⁷⁵ A nyelv távolról sem semleges közvetítő, nem a kifejezés vagy ábrázolás pusztja közege. Mint azt Bahytin megállapította: „*A nyelv az ember közösségi tevékenységének terméke, és minden elemében az őt szülő társadalom gazdasági és társadalmi-politikai szerveződését tükrözi.*”⁷⁶ A szó ugyanis – más jelektől eltérően – már eleve jelként jön létre, és pusztja léte sem lehet független ettől a rendeltetésétől. Ebből fakad, hogy a szó nem az általa jelölt dolog fényképe, „objektív” tükröződése. Már csak azért sem, mert a nyelvi jel nem pusztán a valóságot, hanem a valóság társadalmilag meghatározott nézőpontját is tükrözi, mely nézőpont értelemszerűen értékelő nézőpont.⁷⁷ Azaz a legelemibb fiziológiai, természeti szükségleteink legegyszerűbb kifejezése, a személyek és tárgyak pusztja leírása is társadalmilag és történelmileg színezett: „nyomot hagy rajta a korszak, a társadalmi közeg, a beszélő osztályhelyzete és az a valóságos, konkrét szituáció, amelyben a megnyilatkozás megszületik.”⁷⁸

Vegyük például a sportkórházban bujkáló ávós esetét: 1956-ban volt (vagy legalábbis jó okunk van feltételezni, hogy volt) egy múltbeli, valóságos eseménysor, de mára nem maradt más, csak erre referáló beszámolók, amelyek magukban rejtik az eseménysor értelmezését: Faludi József elkísérte vagy bekísérte, segítette vagy letartóztatta az államvédelmist? Tulajdonképpen még ezen a legelemibb leíró szinten is értelmezés és döntés kérdése, hogy miként beszélünk az adott eseménysorról, már pusztán a megnevezéssel, a szavak megválasztásával is jelentéssel ruházzuk fel.

A példa arra is rámutat, hogy a történelmi megismerés és a történelmi reprezentáció már a leírás szintjén sem nélkülözheti az imaginárius elemet. Amennyiben el akarjuk kerülni a fenti dilemmát (elkísérés vagy letartóztatás), és a kihallgatási jegyzőkönyvek szövege alapján a megnevezést elkerülve próbáljuk elgondolni, hogy mi történhetett „valójában”, azaz az egész eseménysor fizikai lefolyását próbáljuk a fejünkben megalkotni, akkor természetesen csak a képzeletünkre hagyatkozhatunk. Hiszen nem voltunk jelen, nem tudjuk felidézni a történéseket (megjegyzem, az emlékezeti folyamatok is egy sor imaginárius elemet tartalmaznak), csak el tudjuk képzelni, hogy miként zajlott az egész. Az interpretációt ekkor sem kerülhetjük el, hiszen a képzeletben előállított kép leírásához is szavakra, jelentéssel teli szavakra van szükségünk. Kérdés, hogy a képzeletünkben megjelent alakok milyen alapon és milyen mértékben azonosíthatók Faludival, az ávóssal stb. Ha belegondolunk, a források (és a történések) szövegeiben megjelenő személyeknek és eseményeknek a valóságra vonatkoztatása kizárólag egy ki nem mondott konszenzuson alapul. Amennyiben pedig elfogadjuk azt a hagyományos felfogást, hogy a történész gyakorlatilag csak a források alapján alkothat képet a múltról, akkor a fentiekből az is következik, hogy nem csupán a szövegvalóságnak a fizikai valóságra vonatkozó referencialitása, hanem a múltbeli valóság pusztja léte is konszenzuális jellegű.

Nyilvánvaló, de mégsem árt leszögezni: írásomban nem Faludi József 1956-os tevékenységének „valódi” történetét kívántam megírni, hanem arra kerestem választ, hogy mit tudhatunk meg erről a tevékenységről a rendelkezésre álló levéltári dokumentumok alapján. Az e szövegeket kialakító stratégiákat a középpontba állítva kívántam megkérdőjelezni annak a hagyományos metaforának az érvényességét, miszerint a történész által használt források ablakot nyitnának a múltra. Ez az ablak távolról sem olyan tiszta, mint sokan – naiv módon – gondolni szeretnék. Ám éppen homályos, töredezett volta teszi a történész munkáját izgalmassá, sőt igazolja egyáltalán a történelmi tevékenység létjogosultságát. □

75 ■ Gyáni Gábor: A megtapasztalt és elbeszélte múlt. In: uő: *Relatív történelem*. Typotex, Bp., 2007. 191–192. old. Vö. Edward Sapir: A nyelv. In: uő: *Az ember és a nyelv*. Ford. Fabricius Ferenc. Gondolat, Bp., 1971. 7–42. old.

76 ■ Mihail Mihajlovics Bahytin: Nyelv, osztály, ideológia. Ford. Orosz István. In: uő: *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Vál. Könczöl Csaba. Gondolat, Bp., 1986. 127. old. (kiemelés az eredetiben).

77 ■ Bahytin: *i. m.* 180–185. old.

78 ■ *Uo.* 134. old.